परंतु अशी निवड करणें न करणें हें वक्त्याच्या खुषीवर आहे कीं काय असा कोणीं प्रश्न केल्यास, अर्थात् ती बहुतांशीं त्याच्या मर्जीवरची गोष्ट आहे, असें म्हणावें लागतें. एखाद्या विषयाला साधारण ठोकळ शब्द जास्त प्रमाणानें घालणें न घालणें, हें ज्याच्या त्याच्या आवडीचें काम आहे. ज्या विषयाचें सविस्तर विवेचन व्हावयाला पाहिजे आहे, तो जरी आपण ठोकळ रीतीनें प्रतिपादन केला, तरी चालण्यासारखें असतें. ठोकळ मानानें त्याचा विचार झाल्यानें ह्मणजे त्यांत असंबद्धतेचा किंवा असत्यतेचा प्रकार येतो असें नाहीं; मात्र त्या भाषणांत रस आणि जोर हीं मुळींच नसतात, हें खचित. समजा कीं, एका मनुष्यानें 'खून' केला आहे, आणि खून करणें हा कायद्यानें गुन्हा आहे, तर त्यानें 'गुन्हा' केला असें ठोकळ रीतीनें सांगितल्यास काय चूक आहे? त्यांत असत्यता किंवा असंबद्धता मुळींच नाहीं हें खचित; पण 'गुन्हा' या शब्दावरून खुनाच्या गुन्ह्याचें जें भयंकर स्वरूप आहे तें स्पष्ट होत नाहीं. ठोकळ शब्दांत अवगुण काय तो हाच आहे, व ह्याचमुळें ऐकणाराला त्याचें महत्व वाटत नसतें.

बोलणाराच्या मनांतूनच जेव्हां असेल कीं, आपल्या भाषणापासून श्रोत्यांच्या मनावर तत्काळ असा कांहीं एक परिणाम घडूं नये, तेव्हां मात्र त्याविषयीं ठोकळ माहिती दिली असतां अप्रशस्त होणार नाहीं.

मूलार्थाहून भिन्नार्थबोधक शब्द.—आतां ज्या शब्दांचा मूळचा अर्थ अगदीं बदलला आहे अशां-

विषयीं थोडासा विचार करूं. मूळचा साधा अर्थ जाऊन नवीन अर्थ आलेल्या सर्व प्रकारच्या शब्दांत अतिशय महत्वाचा आणि नेहमीं उपयोगांत येणारा असा अलंकार म्हटला ह्मणजे रूपकालंकार होय. रूपक ह्मणजे दोन शब्दांत अर्थसादृश्य असल्यामुळें एकाऐवजीं दुसरा शब्द ज्यामध्यें योजिला जातो तें. रूपक आणि उपमा यांत थोडासा फरक आहे. उपमेमध्यें सादृश्य व्यक्त करून दाखविलेलें असतें. तसें रूपकांत नसतें, तें गर्भित असतें. दोहोंमध्यें प्रत्यक्ष रीतीची तुलना असतेच. उदाहरणार्थ, रूपक—ज्ञानदीप, उपमा—पर्वतप्राय लाटा इ०

आतां कोणी असा प्रश्न करतील कीं, तर मग बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत कोणत्या अलंकाराचा उपयोग करावा? रूपकाचा कीं उपमेचा? यावर असें उत्तर आहे कीं, आपल्या श्रोतेमंडळीस किंवा ज्यांच्याकरितां ग्रंथ लिहिणें असेल त्यांस रूपकें समजतील असें वाटत असेल तर नेहमीं रूपकेंच योजावीं. तथापि अशीं कांहीं रूपकें आहेत कीं, तीं तशींच ठेविलीं असतां त्यांचा स्पष्टार्थ कळून येत नाहीं, परंतु तीं उपमेंत आणिलीं कीं, तीं निव्वळ आरसा होऊन, लोकांस अर्थ स्पष्ट दिसूं लागतो. तेव्हां अशीं रूपकें योजण्यापेक्षां त्या ठिकाणीं उपमालंकार घालावा हें फार चांगलें.

ॲरिस्टॉटलनें असें म्हटलें आहे कीं, बोलणाराचा किंवा ग्रंथकाराचा जसा हेतु असेल, त्याप्रमाणें त्यानें विषयास गुरुत्व किंवा लघुत्व आणण्याकरितां उच्चनीच पदार्थ उत्प्रेक्षेस घेऊन रूपकें करावीं. मोठ्या आवाजानें बोलणारास

वक्ता, 'तो सिंहनाद करतो आहे' असें ह्मणेल किंवा 'गर्दभशब्द' करतो असेंही ह्मणेल. ह्या दोन्ही उदाहरणांमध्यें प्रसंगास उचित असें रूपक साधल्यास, त्या बोलण्याला किंवा लिहिण्याला साहजिक जोर आणि रस येणार आहे. विशेषणें देण्यासंबंधानेंही असेंच आहे. ज्यासंबंधानें बोलावयाचें किंवा लिहावयाचें आहे, त्याच्या अंगचे चांगले-वाईट गुणधर्म पाहून त्याप्रमाणें विशेषणें देत जावें. अजहल्लक्षणेचाही याचप्रमाणें निरनिराळ्या तऱ्हेनें उपयोग करतां येतो. या अलंकारांत एक भाग देऊन सर्व भागांचा बोध होत असतो. उदाहरणार्थ 'मेकॉले वाचण्यास चांगला आहे;' 'तो असें बोलतांच त्याच्यावर गांव उलटला.' येथें मेकॉले आणि गांव या शब्दांनीं मेकॉलेचे सर्व ग्रंथ, आणि गांवांतील सर्व लोक असा अर्थबोध होतो. यांहीपेक्षां सुंदर उदाहरण ॲरिस्टॉटल यानें दिलेलें व्हेटलेसाहेबांनीं घेतलें आहे. तें असें कीं, एकदां एके ठिकाणीं खेंचरांची शर्यत झाल्यावर, ती जिंकणारानें सिमॉनिडीज नांवाच्या एका कवीस तिजसंबंधीं एक कवन करा, मी तुह्मांस अमुक देईन असें सांगितलें. देणगी थोडी आहे असें पाहून, कवि मोठ्या तिरस्कारानें ह्मणाला 'छट्, जें धड घोडेंही नाहीं, व गाढवही नाहीं, अशा खेंचराच्या शर्यतीवर कवन तें काय करावें?' परंतु पहिल्यापेक्षां जास्त रक्कम देण्याचें त्या मनुष्यानें कबूल केल्यावर त्याच कवीनें त्याच खेंचराचें वर्णन इतकें उत्तम करून सोडलें, कीं तें ऐकून तो विजयी मनुष्य त्या कवीवर बालंबाल खुष होऊन गेला. अशा प्रकारें एखाद्याचा तिरस्कार किंवा गौरव रूपकानें करितां येतें. एखाद्या

विषयांतील अतिमहत्वाचा भाग सांगतेवेळीं रूपकाचा उपयोग केला असतां, भाषणास जास्त रस येऊन त्याकडे लोकांचें चित्तही अधिक वेधतें. त्याचप्रमाणें इंद्रियगोचर पदार्थांनीं बुद्धिगम्य पदार्थ व्यक्त करून दाखविण्यास रूपकें योजिलीं असतां, भाषेला जास्त सरसता आणि प्रौढी येणार आहे. उदाहरण, 'कवींचें निरंकुशत्व' 'चिंताज्वर' इत्यादि. परंतु ह्याहींपेक्षां विशेष रस, निर्जीव पदार्थांस सजीव पदार्थांचें रूपक दिल्यानें येत असतो. निर्जीवांस सजीवांचे मनोविकार आहेत असें वर्णिल्यानेंदेखील भाषेला अशीच प्रौढता आणि रस येतो. उदाहरणें–'जी ही गदा मम करांत सदैव नाचे.' 'नदीला पूल सहन झाला नाहीं.' 'ही नदी इतका आक्रोश करीत आहे, याचें कारण ती माहेर सोडून सासऱ्यास चालली आहे.' वगैरे. रूपकामध्यें आणखी एक खुबी असावी, ती ही कीं त्यांत कांहीं तरी अपूर्व किंवा नवल वाटण्यासारखें नेहमीं असावें, ह्मणजे तें जास्त खुलतें. कारण साधारण ऐकिवांतलीं रूपकें किंवा शब्द पुनःपुनः ऐकल्यापासुन मनाला विशेष कौतुक आणि आनंद वाटत नसतो. रूपक ओढूनताणून बनविलेलें नसावें. एकाच रूपकांत दोनतीन रूपकें घालूं नयेत, व आपलें अलंकारिक भाषण दृष्टांतकथेसारखें न होईल अशाविषयीं फार जपत जावें. जें रूपक दिसायला मात्र सुंदर, परंतु समर्पक नसून, अर्थबोध होण्यासही कठिण आहे, असें सहसा योजीत जाऊं नये.

विशेषणें.—आपल्या भाषणांस रस यावा व तें जोरदार व्हावें, असें जर वक्त्यास वाटत असेल, तर त्यानें

त्यांत अगदीं समर्पक विशेषणें घालवतील तितकीं घालावीं. मात्र तीं भलत्याच ठिकाणीं भलत्याच अर्थी त्यानें उपयोगांत आणूं नये. अलंकारशास्त्रांत विशेषणाचा उपयोग प्रत्येक गुणवाचक शब्द दाखविण्याकडे केला जात नसून, फक्त ज्याच्यायोगानें नामाच्या अंगचे गुणधर्म व्यक्त केले जातील, तेवढ्या गुणवाचक शब्दांपुरताच केलेला असतो. पुष्कळ ग्रंथकार आणि वक्ते आपल्या लेखांत आणि भाषणांत विशेषणांची इतकी रेलचेल करून देतात, कीं त्यायोगानें आपल्या लिहिण्याला किंवा बोलण्याला जोर आणि सरसता यावी, हा जो त्यांचा इच्छित हेतु तो एकीकडेसच राहून वाजवीपेक्षां जास्त विशेषणें झाल्यानें, उलट रसभंग मात्र होतो, व भाषणांत मूळचा जो कांहीं जोर असतो तोही जाऊन, सर्व लेख किंवा भाषण बेचव होऊन जातें. याकरितां त्यांचा जितका परिमित उपयोग केला जाईल, तितकें भाषण किंवा लेखन चांगलें वठणार आहे. त्यांचा मुळींच उपयोग करूं नये असें नाहीं. योग्य वाटतील तेवढींच विशेषणें सुस्थळीं उपयोगांत आणावीं. त्यांचा अतिरेक होऊं देऊं नये, म्हणजे झालें. तसेंच व्याख्यान ऐन भरांत आलें, म्हणजे आवेश उत्पन्न करणारे व काव्यधाटीचे शब्द योजण्याचा होईल तितका प्रयत्न करावा. कारण अथपासून इतिपर्यंत एकच एक प्रकार ठेवला, तर त्यांत वैचित्र्य नसल्यानें भाषण अखेरअखेर अगदीं कंटाळवाणें होऊन जातें. रोजरोज तेंच तें अन्न खाऊन वीट आला, म्हणजे त्यांत कांहीं तरी आलटपालट केल्याशिवाय तें गोड लागत नाहीं, याचा

अनुभव वाचकांस आहेच. झाडासदेखील ऊन आणि सावली हीं नसलीं तर तें जळून जातें. तद्वत् व्याख्यानांत सर्वत्र एकच एक धाटी ठेवली, तर तें गोड लागणार नाहीं. त्यांत भिन्नभिन्न प्रकार आणावे ह्मणजे लोकांस तें ऐकावेंसें वाटतें.

परभाषेंतील आणि **अप्रचारांतले शब्द**.—परकीय आणि प्रचारांत रूढ नसलेले शब्द जितके परिमित रीतीनें आणि धूर्ततेनें योजले जातील, तितकी संभाषणाला आणि लिहिण्याला जास्त प्रौढता आणि अर्थगांभीर्य येणार आहे. होमर नामक कवीच्या काव्यामध्यें, तो जेथें राहत असे त्याच्या आसपासच्या संस्थानांत रूढ असलेलेच शब्द फार येत असत. यामुळें त्यांतील दृष्टांत फक्त त्याच्या वेळच्या लोकांसच काय ते कळले असतील. एखादा अनोळखी मनुष्य पाहून आपल्याला जसा संतोष होतो, आणि त्याच्या त्या नुसत्या वजनानेंच आपल्यावर त्याची छाप बसून, आपल्याला त्याचें मत ग्राह्य धरावेंच लागतें, तद्वत् परभाषेंतील शब्द आपल्या कर्णरंध्रांत शिरतांक्षणींच आपल्यावर त्यांचा एक प्रकारें दाब बसून आपल्यास ते गोड वाटतात. प्रचारांतले शब्द कोणते आणि अप्रचारांतले कोणते हें बहुधा देशांतील सुशिक्षित लोकांच्या सहवासानें कळणार आहे. त्यांच्या नेहमींच्या बोलण्यांत जे शब्द येत असतात, तेच प्रचारांतले असें मानल्यास कांहीं गैरवाजवी होणार नाहीं.

जेथें शास्त्रीय किंवा पारिभाषिक शब्दांचा उपयोग केला नसतां चालण्यासारखें आहे, तेथें अर्थात् ते घालूं नये, हें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं.

धर्मसंबंधीं माहिती देतांनां मात्र बहुशः अशी चूक होण्याचा संभव असतो. तेथें शास्त्रीय शब्दच ठेवावे लागत असतात. लाक्षणिक शब्द घालण्याचा प्रसंग, वक्त्यानें आपल्याकडून जितका टाळवेल तितका टाळण्याविषयीं नेहमीं तारतम्य धरून चालावें. त्यास ते माहीत नसावे असें आमचें मुळींच ह्मणणें नाहीं; पण इतकें मात्र खरें कीं, त्यानें ते संभाषणांत आणूं नये.

शब्दसंख्या.—आपल्या मनांतील भाव कशाही स्वरूपाचा असो, हास्यरसप्रधान असो, विनोदी असो, गंभीर असो, जोराचा असो, कीं प्रौढतेचा असो, तो जितका थोडक्यांत प्रदर्शित केला जाईल, तितका आपल्या भाषणास जास्त रस येणार आहे, ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. तथापि असे कांहीं विषय आहेत, कीं ते विस्तार करून सांगितल्याखेरीज गत्यंतरच नसतें. अशा प्रसंगीं भाषण जोरदार आणि रसभरित व्हावें ह्मणून संक्षेपरूपानें विषयाचें निरूपण करूं ह्मटलें तर चालणार नाही, हें मात्र लक्षांत ठेवलें पाहिजे. संक्षेपरूपानें लिहिण्यासारखे विषय ह्मटले ह्मणजे ज्यांत पुष्कळ वर्णन करावयाचें असतें, चित्तवेधक भाग बराच असतो, किंवा ज्यांत अलंकार फार असतो असे होत. यांत विशेषेंकरून अलंकारिक भाषण थोडक्यांतच व्हावें लागतें. त्याशिवाय तें चटकदार होत नाहीं. ही संक्षेपपद्धति बोलण्यापेक्षां लिहिण्यांत फार सोइस्कर होते. वाचणाराला हवा तितका वेळ असतो, यामुळें जलद किंवा सावकाश त्याच्या मर्जीस वाटेल तशा रीतीनें तो वाचीत बसेल. एकदां

वाचलेलें पुन्हां वाचावेंसें वाटल्यास, त्यास तसें करतां ये-ईल. पुस्तक मिटून वाचलेल्या हकीकतीचें तो मनन करूं शकेल, आणि ती बरोबर कळली नाहीं असें वाटल्यास, पुस्तक उघडून त्यांत ती पुन्हां पाहील; तसें व्याख्यान ऐकणारास करतां येण्यास मार्ग नसतो. व्याख्यानांत पुष्कळ गोष्टी आणून त्या थोडक्यांत सांगूं असें जर वक्ता ह्मणेल, तर त्याच्या श्रोतृगणापैकीं दोनतीन जे कोणी अद्वितीय ग्राहकशक्तीचे असतील ते खेरीज करून बाकी-च्यांस त्याचें भाषण चटकन् ध्यानांत घेण्यास फार पंचाईत पडेल. कारण त्यांची ग्राहकशक्ति तितकी तीव्र नसल्यानें, वक्ता एकामागून एक अशीं वाक्यें च्या वाक्यें भराभर उच्चारूं लागला, कीं त्यास आटपण्यास त्यांच्या नाकीं नव येतात. त्याचें पुढचें वाक्य समजावयाला ते जातात, तों मागचें सुटतें आणि मागचें समजून घेतात तों पुढचें अनुसंधान सुटत जातें, अशी त्यांची मोठी त्रेधा उडते; आणि अखेरीस त्यांनीं भाषण ऐकलें न ऐकलें सारखेंच होतें. असें झाल्यानें मग वक्त्याची ती बडबड सर्व फुकट जाऊन, त्याच्या मनांतील हेतु तसाच जागच्याजागीं राहून जातो. ही अडचण दूर व्हावी ह्मणून, वक्त्यानें बोलतांनां वाक्यामध्यें केवळ जास्त शब्द घालून वाक्यविस्तार केला पाहिजे असें नाहीं. तर फक्त एकच विचार, पण तो पुनःपुनः निरनिराळ्या शब्दांनीं सांगितला, ह्मणजे वरील अडचण दूर होणारी आहे.

तरुण ग्रंथकारांना आणि व्याख्यानकारांना आपल्या लिहिण्यांत किंवा भाषणांत साधारणपणें मोठमोठे शब्द

घालण्याची फार संवय असते, पण ती चांगली नव्हे. त्यांच्यांत हा मोठा उणेपणाच आहे असें ह्मटलें पाहिजे. त्यांना ही संवय ह्मणजे त्यांच्या हलगर्जीपणामुळें किंवा हयगयीमुळें लागलेली असते असें मुळींच नाहीं; तर जाडे शब्द घातल्यानें आपल्या ग्रंथाला किंवा व्याख्यानाला जास्त सुबोधता आणि जोर येईल, अशा अज्ञानपणाच्या समजुतीनें ते जाणूनबुजून आपल्याला ही वाईट संवय लावून घेतात. बरें, अशी समजूत केवळ तरुण ग्रंथकारांची आणि वक्त्यांचीच असते का? नाहीं. त्यांच्या वाचकगणापैकीं किंवा श्रोतृसमूहापैकीं ज्यांची बुद्धि चांगली संस्कृत होऊन परिपक्व झालेली नसते, अशा अविद्वान् लोकांसही असेंच वाटत असतें, कीं मोठमोठे शब्द घालून केलेले ग्रंथ किंवा भाषण ह्मणजे अगदीं सभ्य, वजनदार आणि हृदयभेदक. ज्यांच्यासाठीं ग्रंथ किंवा भाषण करावयाचें, त्यांचांच असा चुकीचा ग्रह झाल्यानें कर्त्याच्या हातून तसली चूक होणें अगदीं साहजिक आहे. आणि अशा प्रकारें जो बोलेल किंवा लिहील त्यास भाषेचें ज्ञान चांगलें आहे, भाषेवर त्याचा पगडा आहे, असें लोक नेहमीं ह्मणतांनां आपण ऐकतों. तेव्हां ग्रंथकार आणि व्याख्यानकार ह्यांनाही त्यांच्या चुकीच्या समजुतीबद्दल फारसा दोष देतां येत नाहीं. अशांचा भाषेवर चांगला पगडा आहे असें ह्मणण्याऐवजीं, भाषेचा त्यांवर पगडा विशेष आहे असें ह्मटलें असतां वास्तविक शोभणार आहे. कारण अशी मंडळी विचारसरणीस एके बाजूस ठेवून, निव्वळ शब्दांवर झोड देत असते. विषयासंबंधानें जेवढें

ह्मणून सांगणें अवश्य आहे, त्याचा योग्य अर्थ प्रथम मनांत आणून नंतर तो योग्य शब्दांनीं सांगावयाचा, तसें न करतां एकदम आठवतील तितकीं दुसऱ्यास चकित करून टाकणारीं वाक्यें ते तोंडानें नुसतीं बोलून जात असतात; मग त्यांत आपला अर्थ निष्पन्न होतो किंवा नाहीं, हें धोरण त्यांस मुळींच राहत नाहीं. तेव्हां घोडा अनावर होऊन वर बसणारासुद्धां उधळूं लागला, ह्मणजे त्यावर बसणाराची जितकी हुकमत घोड्यावर असते असें आपण ह्मणूं, तितकीच वरील मंडळीची भाषेवर हुकमत आहे असें कां न ह्मणावें? प्रसंग पाहून संक्षिप्त किंवा मर्यादित भाषण करावें असें आह्मी ह्मणतों खरें, परंतु अमुक प्रसंगीं अमुक तऱ्हेचें थोडक्यात आणि मर्यादित भाषण केलें असतां तें पसंत ठरेल, असा कांहीं एक नियम घालून देतां येणार नाहीं. तरी इतकें मात्र सांगतां येईल, कीं आपले भावदर्शक शब्द सरळ असावे कीं सुरस असावे, अशाविषयीं जेव्हां एखाद्या वक्त्याच्या किंवा ग्रंथकाराच्या मनाचा घोंटाळा होईल, तेव्हां त्यानें सुबोधता आणि सरसता हे दोन्ही गुण ज्यांत असतील, असे शब्द आपल्या भाषणांत किंवा लिहिण्यांत घातले पाहिजेत. सुबोधतेसंबंधानें तर त्यानें प्रथम काळजी घेतली पाहिजे; कारण ती न घेतली तर सुबोधता आणि सरसता ह्या दोन्ही त्याच्या भाषणांत यायच्या नाहींत. तसेंच एखादें वाक्य फारच संक्षिप्त झाल्यानें तें फार कठिण होऊन लोकांस समजेल कीं नाहीं, अशाविषयीं जेव्हां त्याचें मन साशंक राहील, तेव्हां त्यानें त्याचा प्रथम विस्ताररूपानें उकगडा करून, नंतर पुनः तें

थोडक्यांत सांगावें. सकृद्दर्शनीं ही युक्ति संक्षेपपद्धतीस विरुद्धशी वाटेल खरी, परंतु अनुभवाअंतीं असें आढळून येईल, कीं विस्तारानें वर्णन केलेल्या गोष्टीचें तात्पर्य काढून तें मूळांत सामील केलें असतां, संक्षिप्त कथनानें जें फळ मिळावयाचें तेंच वरील युक्तीनें निष्पन्न होणार आहे. नुसती शब्द-संख्या ज्यास्त झाल्यानें विस्तारदोष येतो असें नाहीं, तर त्यांत मनास आल्हाद होण्यासारखा कांहीं प्रकार नसतो व तशा दीर्घसूत्रीपणानें श्रोते शेवटीं कंटाळून जातात; ह्मणून तसा विस्तार करणें अश्लाघ्य होतें. याकरितां कंटाळवाणा झालेल्या प्रकाराची संक्षेपानें पुनरुक्ती केली, ह्मणजे कंटाळवाणेपणा हा दोष जाऊन, उलट भाषण मोठें खुबीदार आणि चटकदार झालें असें श्रोते आपण होऊन कबूल करतील, व त्यांस त्या भाषणाचा उद्देशही चांगला कळून येईल. वाक्य विस्तृत केल्यानें ऐकणाराला त्याचा अर्थ स्पष्ट कळतो, व पुनः तें तात्पर्यरूपानें सांगितलें गेल्यानें चांगलें ध्यानांत राहतें. परंतु हा क्रम सोडून उलट प्रकार केला, ह्मणजे प्रथम संक्षेपानें सांगून नंतर अर्थ–बोध होण्याकरतां स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला, तर त्यापासून भाषणांतील रस आणि जोर समूळ किंवा अंशतः तरी कमी होईल. संक्षिप्त रीतीनें वर्णन करणें चांगलें असें ह्मणून, अतिशय संकोच करून भाषण केलें, तर त्यांत विचारांची एकच गर्दी उडून सर्व गोंधळ होऊन जाईल. तेव्हां असें करूं नये. तसेंच वाक्यें मोठ्या प्रयासानें साधलीं आहेत असेंही दिसूं देऊं नये; कारण तसें दिसल्यास मंडळीला तें न आवडण्याची फार भीति असते.

शब्दरचना.—शब्दरचना योग्य आणि सुव्यवस्थित झाल्यानेंदेखील भाषण रसाळ होऊन प्रौढ दिसणार आहे. 'मनांत आलें तें जनांत यायला काय उशीर?' अशी एक साधारण प्रचारांतली ह्मण आहे. त्या ह्मणी-प्रमाणें जी गोष्ट अंतःकरणांत चांगली वागली आहे, जी उत्तम बिंबलेली आहे, ती मुखावाटें निघायला कांहीं उशीर नसतो. ती पटकन् बाहेर निघत असते, मग कशाही भाषेंत ह्मणा, ज्या रीतीनें व्यक्त करतां येईल त्या रीतीनें मनुष्य प्रथम ती सांगत बसतो.

भाषासौंदर्य.—भाषण सरस आणि जोरदार हो-ण्याला शब्दांची निवड, त्यांची संख्या आणि त्यांची र-चना, इत्यादि गोष्टींचा जसा विचार करावा लागतो ह्मणून मागें सांगितलें आहे, तसा भाषासौंदर्य साधण्या-लाही त्या गोष्टींचा विचार अवश्य करावा लागतो. तरी पण तीच निवड, तेच शब्द आणि तीच रचना, भाषेला सौंदर्य आणण्याकरितां उपयोगी पडेल असें नाहीं, हें मात्र पूर्णपणें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कधींकधीं असें होतें कीं भाषासौंदर्य साधण्याकरितां कांहींएक वाक्यरचना क-रावी, ती सरसतेला बाधक अशी होते, आणि सरसता व जोर आणायला पाहावें, तों भाषेची शोभा ह्मणून जी कांहीं आहे ती जाते; तेव्हां करावें काय असा बोलणाराला मोठा विचार पडून तो बुचकळ्यांत पडतो. अशा वेळेस सौंदर्याकडे विशेष लक्ष न देतां, भाषेला जोर आणि रस हे जेणेंकरून येतील अशी शब्दयोजना आणि वाक्य-रचना करावी. विषयाच्या मोठेपणाला आणि त्या त्या प्रसं-

गाला अनुचित असें असभ्यतेचें वाक्य तोंडांतून मुळींच काढूं नये. कारण ऐकणारांपैकीं कांहींना जरी तें खुबी-दार असून जोरदार आणि रसाळ आहे असें वाटलें, तरी एकंदर श्रोतृसमाजाला त्यापासून वीटच येणार आहे. मग त्या थोड्यांनीं चांगलें ह्मणून काय उपयोग? तसेंच ज्या वाक्यरचनेनें भाषासौंदर्य पुष्कळ साधण्यासारखें आहे, परंतु जोर आणि रस हीं कमी साधणार आहेत, किंवा अज्जी साधणार नाहींत, तरी त्याची फारशी पर्वा न करितां, तें वाक्य घालून भाषेला सुंदरपणा आणावा. थोडक्याशा रसाकरितां सौंदर्याची सर्वस्वी घाण करून घेऊं नये. एकं-दरींत ज्या शब्द किंवा वाक्यरचनेपासून दोहोंपैकीं एक कोणतें तरी जास्त आणि चांगलें साधण्यासारखें असेल, ती वाक्यरचना नेहमीं घेत जावी. दोन्ही साधल्यास उत्त-मच. परंतु ज्याला ह्मणून श्रोत्यांची खऱ्या रीतीनें सम-जूत घालण्याची किंवा त्यांचें मन वळविण्याची अगदीं मनापासून इच्छा आहे, त्यानें इतर सर्व गोष्टी एकी-कडे ठेवून, आपला प्रधान हेतू साधण्याकरितां जिनें रस आणि जोर जास्त साधणार आहे अशी वाक्यरचना कर-ण्याविषयीं नेहमीं झटावें. श्रोत्यांची करमणूक कशी हो-ईल, व ते आपल्यास चांगलें कसें ह्मणतील, ह्या गोष्टी-कडे फारसें लक्ष पुरवूं नये.

अलंकार.—कित्येक आपल्या भाषणांत अलंकारांचा अतिशयच उपयोग करतात. व कित्येक तो मुळींच क-रीत नाहींत. ह्या दोघांचेंही भाषण अगदीं फिकें पडतें. अलंकारांचा भाषणांत अतिरेक होणें, किंवा अगदीं अभाव

असणें, हीं दोन्हीही वाईटच. निव्वळ भाकडकथा सांगून लोकांचें मन वळत नसतें. तेव्हां त्यांचें चित्त वेधून टाकण्यास त्यांत थोडीशी अलंकाराची झांक असली पाहिजे. अलंकार योजणें, तो तरी शोभेल असा योजावा; भलतासलता अलंकार घालून कांहीं उपयोग नसतो. उलट त्यापासून बिघाड मात्र होतो. ह्मणून योग्य अलंकार साजण्यासारखा असेल तोच घालावा. चवाळ्याला शालजोडीचें ठिगळ दिलें, किंवा शालजोडीला चवाळ्याचें दिलें, तर तें साजेल काय? नाहीं. तेव्हां योग्य अलंकार ह्मणजे असा, कीं जो अलंकार घातला असतां आपल्या भाषणाचें इतकें तेज पडणार आहे, कीं तो न घातला तर तितकें तेज पडायला सप्रमाण वचनें देऊन श्रोत्यांशीं बुद्धिवादच केला पाहिजे, आणि त्यांचें मन वळवून आपलें कार्य साधून घेण्याला त्याशिवाय दुसरा इलाजच नसतो. सप्रमाण वचनांच्या अंगीं जो गुण असतो, तोच गुण त्या अलंकारामध्यें जर असेल, तर तो खरा योग्य अलंकार असें समजावें. बाकीचे अलंकार निव्वळ शोभेचे असें ह्मटलें पाहिजे. असले निरर्थक शोभेचे अलंकार भाषणांत फार असल्यानें श्रोत्याचें लक्ष विषयाकडे न जातां वक्त्याकडेसच जास्त जास्त जात असतें. ह्मणून समाजव्याख्यानांत ते न आणले तितकें चांगलें होणार आहे. असले अलंकार जे बहुतकरून विषयाचा विचार न करितां, एकदम त्यावर बोलण्याची सुरुवात करीत असतात, त्यांच्या भाषणांत फार येतात.

क्किंटिलियन नामें ग्रंथकार ह्मणतो, कीं आपल्या भाषणाला जी शोभा आणावयाची, तींत आवेश, सभ्यता आणि पवित्रता हे तीन गुण असलेच पाहिजेत, ह्मणजे ती भाषणपद्धति जास्त खुलते. तिच्यांत मूळचा खरा जोर असावा. ती बाह्य रंगांनीं खुलवलेली व स्त्रियांप्रमाणें नाजूक नसावी. तरुण मंडळींना आपल्या भाषणांत अलंकारांची अतिशय गर्दी करून द्यावी असें फार वाटत असतें; परंतु तसें वाटूं देऊं नये. योग्य ठिकाणीं योग्य अलंकाराची योजना केली असतां भाषणाला किती शोभा आणि महती येत असते, हे सांगणें नकोच. वक्ता ह्मणजे साधारण कविच असावा लागतो. कवीच्या कल्पनाशक्तीसारखी वक्त्याची कल्पनाशक्ति असावयाला पाहिजे. मानव प्राणी इतका रूपकप्रिय आहे, कीं त्याचें मन रूपकानें जितकें वश होतें, तितकें दुसऱ्या कशानेंही होत नाहीं. याचें प्रत्यंतर पाहायला फार लांब जाणें नको. आपल्या प्रत्यहीं अनुभवाच्या गोष्टींसच चकाकी आणणारी एक प्रकारची झिलई देऊन त्या व्याख्यानरूपानें लोकांपुढें मांडा, ह्मणजे पहा, त्या निव्वळ गप्पा ऐकूनच श्रोते मंडळी कशी गर्क होऊन जाते ती. रूपकाचें आपल्या मनावर असें कांहीं विलक्षण वजन पडतें, कीं तें सांगतां येत नाहीं. साधी गोष्ट कां असेना, ती रूपक करून सांगितली, कीं लागलीच तिजकडे आपलें मन वेधतें;. व ती सयुक्तिक असून सर्वथैव खरी आहे, तेव्हां ती आपण अंगीकारलीच पाहिजे, असा आपला तत्काळ ग्रह होऊन जातो. रूपकानें आपली स्मरणशक्ति दृढतर होते. दृष्टांत किंवा

रूपकरूपानें सांगितलेली गोष्ट जशी फार दिवस आपल्या ध्यानांत राहते, तशी इतर राहत नाहीं.

वक्त्यानें आपले आवडते शब्द किंवा वचनें प्रत्येक प्रसंगीं पुनः पुनः बोलण्यांत आणूं नये. आवडते शब्द ह्मणजे असे, कीं जे शब्द साधारण उपयोगांत नसून ज्यांचा विशेष अर्थ, जो ते योजतो त्याचा त्यालाच समजाणारा असतो, असे शब्द, किंवा ह्मणी, किंवा वचनें, एकाच भाषणांत फार तर काय, पण दोन वेळां देखील आलेलीं उपयोगी नाहींत.

तसेंच हलकट शब्दांचा तोंडावाटें कधींही उच्चार करूं नये. हलकट शब्द ह्मणजे कोणते, कीं विषयाला न शोभणारे, किंवा ज्या लोकांपुढें उभें राहून बोलावयाचें, त्यांच्या मोठेपणाला लांछनास्पद व त्यांना शरम उत्पन्न करणारे असे शब्द. असले शब्द मुखांतून काढावयाचे नाहींत ह्मणून ते गाळतांनां पुष्कळ वक्ते एक मोठी ढोबळ चूक करतात, ती ही कीं साधारण नेहमींच्या प्रचारांत असणारे शब्द, मग ते विषयास अवश्यमेव लागणारे असोत वा नसोत, ते देखील ते टाकून देत असतात. दुसरें, आपण असमंजस मनुष्यांशीं बोलतांनां 'तुह्मी घोड्यावर आहां,' 'तो कोण उंटावरचा शहाणा?' 'अन्नाला पाठ देऊं नका' असें जर बोलत बसलों, तर त्यांना त्यापासून काय कळणार? तेव्हां जीं वाक्यें अथवा ज्या ह्मणी ऐकणाराला अर्थबोध होण्यास कठिण पडतात, तीं वाक्यें किंवा त्या ह्मणी सहसा वक्त्यानें आपल्या भाषणांत आणूं नये.

गमतीचें भाषण किंवा विनोद.—भाषणामध्यें मधूनमधून कधीं थोडासा विनोद आणीत जावा; ह्मणजे त्यायोगें हास्यरस उत्पन्न होऊन, श्रोतेमंडळी खुष होऊन जाते. एखादा नीरस विषय असला, किंवा नुसती भाकडकथा असली, ह्मणजे ती ऐकतां ऐकतां ऐकणाराला कंटाळवाणें होऊन, आतां ही कथा कधीं संपते असें होतें. अशा वेळेस त्यांस हंसवण्यासारखे विनोदाचे चार शब्द वक्त्याच्या तोंडून ऐकण्याला मिळाले, ह्मणजे त्यांना कंटाळा आलेला असतो तो जाऊन बरीच करमणूक होते. त्यांचें अंतःकरण प्रफुल्ल होऊन त्यांना एक प्रकारची हुशारी आणि तरतरी येते; व बोलणाराविषयीं, ह्यानें हें आपलें उगीच चऱ्हाट लाविलें आहे, असें जें वाटत असतें, त्याचें निरसन होतें. शिवाय विषय कठिण असल्यास श्रोत्यांचें चित्त त्याकडे मुळींच न लागतां दुसरीकडे पांगत असतें, तें भाषणांत कांहीं थट्टेचा प्रकार निघाल्यानें पुन्हां विषयाकडे वळतें, तसें सप्रमाण वचनें देऊन बुद्धिवाद केल्यानेंही वळत नसतें. परंतु हें विनोदपर भाषण तरी जितक्यास तितकेंच असलें पाहिजे. नाहीं तर 'अति तेथें माती' या साधारण ह्मणीप्रमाणें भाषण बेचव होऊन त्याचा सर्व रंग बिघडेल. शहाण्या सुज्ञ मंडळीला फार थट्टा केलेली आवडत नसते, हें पूर्ण लक्षांत असलें पाहिजे.

ज्या थट्टेची गैरथट्टा होणार नाहीं, ह्मणजे जी विकोपाला न जातां परिणामीं सुखद आणि संतोषकारक होईल, अशी थट्टा किंवा मस्करी केली असतां उत्तम. कारण

अशी जी थट्टा असते, ती मोठ्या तजविजीची आणि युक्तीची असते. अशा शिताफीनें विनोद केल्यावर त्यापासून श्रोतृवंदाच्या मनावर विपरीत परिणाम होईल अशी भीति बाळगण्याचें मुळींच कारण राहत नाहीं. एवढ्याकरितां थट्टामस्करी करायची ती बेताबाताची आणि जपून करावी. तथापि प्रतिपक्ष्याचें ह्मणणें हाणून पाडण्याकरितां त्याची वाटेल तितकी थट्टा केली किंवा निंदा केली, त्याचा मोठा उपहास केला, तरी चालण्यासारखें आहे. कारण असे कांहीं विलक्षण प्रसंग येतात कीं, त्या ठिकाणीं प्रतिपक्ष्याच्या कोटिक्रमावर विचारानें कांहीं जमण्यासारखें नसतें. त्याचें जेणेंकरून हंसूं पुष्कळ होऊन छीथू होईल असें करण्यांत जें महत्व आणि अर्थसाधन आहे, तें बुद्धिवाद करून बोलण्यांत नाहीं; पण त्यांचें हंसूं करतांनां आपलें हंसूं न होईल अशाविषयीं खबरदारी घेतली पाहिजे, हें मात्र विसरतां कामा नये. आतां हें जें विनोदपर भाषण करावयाचें, तें अगदीं उत्तमच असलें पाहिजे, असेंही केवळ ह्मणतां येत नाहीं. कारण आपण आपसांत खाजगी रीतीनें बोलत असतांनां, त्यांत विनोदाचा बराच भाग असतो; पण त्यापासून आपणाला कांहीं हंसूं येत नसतें, तेंच सार्वजनिक ठिकाणीं एकत्र जमलेल्या मंडळीसमोर झालें असतां लोक पोट धरधरून हंसतात, असें आपण नेहमीं पाहतों.

वक्त्यानें भाषणांत अश्लील शब्द घालून बीभत्सपणाचा प्रकार आणूं नये. आपलें मन कोणीं दुखवूं नये असें ज्याला वाटतें, व जो चांगल्या मनुष्याची नेहमीं चहा क-

रतो, तो कधींही वरील प्रकारची थट्टा करून नियमाचें उल्लंघन करणार नाहीं हें उघड आहे, ज्या गुणांनीं भाषणाला शोभा येते, त्या गुणांसंबंधानें ह्यूम नांवाच्या एका इंग्रजी ग्रंथकारानें आपल्या निबंधांत एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, 'भाषणांत प्रचारांत नसलेलीं वाक्यें घालून आपल्या शहाणपणाचे तारे तोडल्यानें, व दुसऱ्याचे मनास चटका लावणारे हृदयभेदक दृष्टांत आणि कवितेचे चुटके सांगितल्यानें ह्मणजे भाषणाला खरी शोभा येते असें मुळींच नाहीं. उलट त्यापासून बेरंग मात्र होतो. अशा भाषणांत वास्तविक पाहूं गेलें तर खरा सुंदर असा विचार विसांत एक; बाक़ीचे आपले विचारच. एक विचार थोडक्यांत आणि सुरेख रीतीनें सांगण्यांत वास्तविक जी मौज आणि शोभा आहे, ती त्याचे छप्पन हजार निरर्थक प्रकार करून सांगण्यांत नाहीं, हें कोणीही समंजस मनुष्य कबूल करील.

क्विंटिलियन यानें या विषयावरील आपल्या उपसंहारांत असें म्हटलें आहे कीं, पदरचना भिन्न प्रकारची असून, ती प्रौढ व मनोरम असावी. ती करतांनां क्रम, परस्परसंबंध, आणि ताल ह्या तीन गोष्टींकडे विद्यार्थ्यांनीं विशेष लक्ष पोहोंचविलें पाहिजे. मुख्य खुबी काय ती पदरचनेंत जास्त सामील करण्यांत, व मूळची रचना फिरवून नवीन करण्यांतच आहे. ती प्रतिपाद्य विषयास अनुरूप अशी असावी, ह्मणून वक्त्यानें बरीच काळजी घेतली पाहिजे; व याहीपेक्षां जास्त काळजी विषयाचें मनन करून विवेचन करण्यांत घ्यावी लागते. परंतु आपण ती घेत आहों, किंवा

विषयाचें घराहून चांगलें अध्ययन करून आलों आहों, असें लोकांस समजूं देऊं नये. उलट आपलें भाषण ऐकून त्यांनीं असें म्हटलें पाहिजे, कीं 'हा जें बोलतो आहे तें साहजिक व अस्खलित निघत आहे. याची पदरचना उगीच आपल्या मेंदूस त्रास देऊन बळेंच ओढूनताणून तयार केलेली दिसत नाहीं.'

पदरचनेची खरी परीक्षा कर्णेंद्रियासच आहे. कर्णरंध्रांत ती शिरतांक्षणींच त्यास तिची बरी कीं वाईट ही परीक्षा होत असते. तींत कांहीं उणीव असली कीं, तें भ्रमिष्टासारखें होतें. कर्णकटु शब्द त्यास त्रासरूप होतात; मृदु शब्दांनीं त्याचें शांतवन होतें; भलतेच शब्द ऐकून तें दचकतें; थोडें आणि आटपसर असेल, तेंच त्यास पसंत पडतें. पदरचनेंत काय लंगडें आहे हें त्यास तेव्हांच कळतें; वाजवीपेक्षां फाजील रीतीची पदरचना त्यास मुळींच आवडत नसते. पदरचनेची खरी खुबी विद्वानांनाच काय ती कळते; तेच तिचे मर्मज्ञ. इतरांस तिजपासून करमणूक आणि मनोरंजन मात्र होतें.

कालमर्यादा.—व्याख्यान फार मोठेंही नसावें, व अगदीं लहानही नसावें, मध्यम असावें. अगदीं लहान असेल तर तें थोडें वाढवावें, आणि अतिशय मोठें असेल तर थोडें कमी करावें.

व्याख्यानशैलीसंबंधानें आम्हांला जें काय सांगावयाचें होतें तें सर्व आतां आटपलें. तीविषयीं सांगण्याचें ह्मणून कांहींएक उरलें नाहीं. विचारापेक्षां शैलीचें महत्व फार कमी आहे. कारण भाषाशैली ह्मणजे केवळ विचार साजरे कर-

ण्याचें एक पांघरूण होय. यापेक्षां तिला जास्त महत्व नाहीं. मुख्य महत्व विचारालाच आहे. तेव्हां ते चांगले निघण्याविषयीं जास्त काळजी घेतली पाहिजे. क्किंटिलियनसारख्या अनुभवशीर ग्रंथकाराचें देखील असेंच सांगणें आहे. तो म्हणतो:—"शब्दयोजनेकडे तर तुह्मी लक्ष द्यालच, परंतु व्याख्यानविषयाचा आस्थापूर्वक विचार करा, आणि यश मिळवा."

भाग ६ वा.

व्याख्यानविभाग.

प्रसिद्ध डॉक्टर ब्लेअर यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें, कोणत्याही विषयावर व्याख्यान देतांनां त्या विषयाचे सहा भाग करून नंतर प्रत्येक भागावर थोडें थोडें भाषण करावें. ते सहा भाग येणेंप्रमाणें:—

१ ला—प्रस्तावना किंवा उपोद्घात.
२ रा—विषयनिर्देश आणि विभाग.
३ रा—निरूपण किंवा विवरण.
४ था—बुद्धिवाद किंवा कोटिक्रम.
५ वा—चित्तवेधक व हृदयद्रावक भाग.
६ वा—उपसंहार.

साधारणपणें, कोणत्याही विषयावर मनन करतांनां बहुशः हाच अनुक्रम धरून प्रत्येक भागावर वक्त्यानें वेगवेगळा विचार करावा. कांहीं विवक्षित विषयांचा विचार करतांनां मात्र ह्यांत थोडासा फेरबदल करावा लागतो. कधीं कधीं तर ह्यांतील कांहीं भाग अज्जी गाळावे लागतील. नियम जरी घालून दिलेले असले, तरी प्रसंगविशेषीं

ते मोडावे लागतात, याचा वाचकांस अनुभव असेलच. याकरितां वरील नियमांचा जेथें जसा उपयोग करतां येईल तसा करून घेण्यास वक्त्यानें थोडेसें तारतम्य खरचलें पाहिजे. लढाईला लोक उभे करतांनां अघाडीचे लोक एका ओळींत सन्मुख असे उभे करावे, त्यांच्या उजव्या आणि डाव्या बाजूला निशाणें उभारावीं, सैन्याच्या बाजूचें संरक्षण करण्याकरितां दोहोंकडे घोडेस्वार राहूं द्यावे, वगैरे पुष्कळ नियम सेनाधिपतीला घालून दिलेले असतात; ह्मणून त्यानें सदासर्वदां कशाही प्रसंगीं तेच पाळीन ह्मटलें तर चालेल काय? नाहीं. खरोखर, प्रसंग न पाहतां तो तेच धरून चालूं ह्मणेल, तर प्रसंगविशेषीं त्याची मोठी फंजीती होईल. लढाईची जागा जशी असेल, तशी त्यानें वरील पद्धत बदललीच पाहिजे. एखादी टेंकडी आड येऊं लागली, किंवा नदी आडवी वाहत असली, अगर जमीनीला फार खळगे पडले असले, किंवा तेथें झाडी वगैरे दुसऱ्या कांहीं अडचणी येत असल्या, तर अर्थात् वरील व्यवस्थेंत फेरबदल करावा लागेल, हें उघड आहे. शत्रूचा रंगरोख पाहून देखील वर सांगितलेली व्यवस्था पालटून दुसरीची योजना करावी लागते. त्याचप्रमाणें जनसमूहांत भाषण करण्याचें आहे. प्रसंगानुसार नवीन युक्ती अगर कल्पना बसवून व्यवस्था लावावयाची किंवा जुळणी करावयाची असते. तेव्हां वक्तृत्वाचे जे निरनिराळे महत्वाचे भाग आहेत, त्या सर्वांत रचना किंवा जुळणी हा दुसऱ्या प्रतीच्या महत्वाचा भाग होय, असेंच ह्मटलें पाहिजे. कारण समजा कीं, आपल्याला एक मूर्ती

किंवा प्रतिमा तयार करावयाची आहे, ह्मणून तिचे सर्व अवयव वेगवेगळे ओतून ठेवले. आतां त्यांतील प्रत्येक जागच्या जागीं जोडून बसविल्याखेरीज त्यांला प्रतिमा किंवा पुतळा हें नांव देतां येत नाहीं; आणि दिलें असतां तें शोभणारही नाहीं. तसेंच, आणखी असें पहा कीं, आपल्या अगर इतर प्राण्यांच्या शरीरांतील एखादा भाग किंवा अवयव जर त्या ठिकाणचा काढून दुसऱ्या जागीं बसविला, तर तो प्राणी किती अक्राळविक्राळ आणि भयंकर दिसेल बरें ! त्यास पाहून खरोखर आपल्याजवळ हा कोणीं मूर्तिमंत राक्षसच उभा आहे कीं काय, असा आपणास भास होईल, यांत संशय नाहीं. त्याचप्रमाणें व्याख्यानांतील निरनिराळे भाग यथोचित स्थानीं बसविले पाहिजेत. त्याचा आपण आतां विचार करूं.

प्रस्तावना.—कोणत्याही गोष्टीला प्रथम आरंभ चांगला झाला, ह्मणजे ती गोष्ट अर्धी तडीस गेली असें ह्मणत असतात, व तें खरेंच आहे. एवढ्याकरितां पूर्वांग किंवा प्रस्तावना ह्मणून जें सांगावयाचें, तें चांगलें साधण्याविषयीं वक्त्यानें विशेष काळजी घेतली पाहिजे. ह्या पूर्वनिरूपणांत मुख्य तीन गोष्टी साधावयाच्या असतात. त्या चांगल्या साधल्या ह्मणजे मग प्रस्तावना उत्तम वठली असें ह्मणावयास फारसा बाध नाहीं. त्या तीन गोष्टींत विशेष महत्वाची गोष्ट ती ही, कीं श्रोत्यांचें अंतःकरण प्रसन्न करून आपल्याविषयीं त्यांचा ग्रह अनुकूल असा करून घेतां आला पाहिजे; आणि हें, वक्त्यानें आपल्या पूर्वभाषणांत अहंपणा न धरतां जर थोडीशी मर्यादा

दाखविली, आणि मधूनमधून श्रोत्यांची खुशामत व स्तुतिपाठ करण्याचें मनावर घेतलें, तर त्यास सहज साधण्यासारखें आहे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, श्रोतृगण सावधचित्तेंकरून आपलें ह्मणणें ऐकून घेईल असें करावयाला झटलें पाहिजे. ह्मणजे त्यानें असें करावें कीं, जो विषय हातीं घेतलेला असेल, त्याचें महत्व किंवा अपूर्वता दाखवून थोडक्यांत गौरवयुक्त भाषण करावें, अथवा त्या संबंधाचीं आपलीं जीं मतें असतील तीं निवेदन करावीं. किंवा ज्या तऱ्हेनें आपणास विषयाचें विवेचन करावयाचें असेल त्याचें दिग्दर्शन करावें. ह्मणजे त्यायोगानें श्रोत्यांचें चित्त विषयाकडे विशेष ओढणार आहे. तिसरी गोष्ट श्रोत्यांना इतकें आपलेंसें करून घ्यावें कीं, त्यांस कोणतीही गोष्ट सांगितली असतां, ते तिजविषयीं दुराग्रह न धरतां एकदम ती करण्यास तयार होतील, इतकी आपल्याविषयीं त्यांच्या मनांत पूज्यबुद्धी उत्पन्न करून त्यांस गरीब करून सोडलें पाहिजे. असें होण्याला, आपण ज्या मतांचा स्वीकार केला असेल त्याविरुद्ध जर श्रोत्यांचा अगोदरच गैरसमज झाला असेल, तर तो समूळ काढून टाकण्याचा प्रयत्न प्रथम केला पाहिजे. ह्मणजे ते तेव्हांच आपलेसे होऊन त्यांचीं मनें वळण्यासही उशीर लागणार नाहीं.

प्रस्तावनेदाखल भाषण करण्याच्या अनेक धाटी आहेत. तथापि, प्रत्येक प्रसंगीं त्या त्या प्रसंगास उचित, आणि विषयास लागू पडणारी व श्रोत्यांच्या स्थितीस अनुरूप, अशा धाटींत तें भाषण झालें पाहिजे. कित्येक व्याख्यानकार मोठ्या समाजापुढें बोलावयास उठले, ह्मणजे कांहींएक

प्रस्ताव न करतां आरंभींच बेधडक विषयनिरूपण करावयास लागतात, आणि क्षणभर मंडळीला चकित करून सोडतात. अशाविषयीं शेंकडों उदाहरणें देतां येतील. ओकॉनेल नांवाचा कोणी एक पाद्री होता. त्यानें एकदां आपल्या भाषणारंभींच असें सांगितलें कीं, 'मी पाद्री आहें, आणि हाउस ऑफ लॉर्ड्स (पार्लमेन्टची एक शाखा) ला धर्मोपदेश करण्यास आलों आहें. तसेंच रोबक यानें केलें. हा एका प्रसंगीं उठून भाषणाच्या आरंभींच असें ह्मणाला, "काय? राजनातीसंबंधानें बोलावयाचें नाहीं? तो तर माझा विषयच आहे, व त्यावर बोलणें हें माझें काम आहे."

परंतु मुख्य नियम असा आहे, कीं भाषणाला आरंभ करावयाचा तो मोठ्या सौम्यतेनें आणि लीनतेनें केला पाहिजे. हा नियम ह्मणजे आजकालचा आहे, असें नाहीं; तो पूर्वापार चालत आला आहे. भाषण जितकें सौम्य होईल, तितकें श्रोत्यांना फार आवडणार आहे. अंगीं सौम्यता आणि लीनता असल्यानें कोणाचेंही मन तेव्हांच वश करून घेतां येतें. ह्मणून प्रथमारंभीं वक्त्यानें आपल्या भाषणांत सभ्यता आणि विनय हे दोन गुण अवश्य दाखविले पाहिजेत. तेंच उद्धटपणाचें वर्तन केल्यास, बोलणारास आपल्या विद्वत्तेची मोठी घमेंडी आहे, असें वाटून लोक त्याच्या भाषणास बिलकुल महत्व देत नाहींत.

एक हात लांकूड आणि नऊ हात ढलपी, ह्या ह्मणीप्रमाणें आपल्या हातून पुष्कळ गोष्टी घडतील अशी वृथा अभिवचनें उपोद्घातांत देऊन ठेवणें ह्मणजे महामूर्खपणाचें काम आहे. तीं न देण्याविषयीं फार जपून राहिलें

पाहिजे. बोलणारानें आरंभींच मोठा आव घालून बोलूं नये. कारण, तो शेवटपर्यंत तसा टिकणें फार कठिण काम आहे. त्यांत उंच शिखरावरून घसरत घसरत खालीं येण्याची फार भीति असते. अगोदर मोठें अवडंबर घालून नंतर खालावत जाणें, ह्मणजे त्या फजीतीस पारावार नाहीं. वरून एकदम खालीं ढांसळत येणें यासारखी अत्यंत शरमेची गोष्ट दुसरी कोणतीच नसेल. कांहीं थोड्या प्रसंगीं अवडंबर घातलें असतां निभेल,तथापि कालवर्तमानानुरूप मोठ्या गंभीर आणि प्रगल्भ स्वरानें व्याख्यान देण्यास सुरवात केली असतां शोभणार आहे. प्रस्तावनेंतील आशय, व तो देण्याची रीत फार सोपी असून तींत ओढाताण केलेली नसावी. प्रस्तावना विषयास धरून असावी. ती सरळ व सोप्या भाषेंत येण्याला अगोदर विषयाचें चांगलें मनन झालें पाहिजे. विषयाचें नीट मनन करून नंतर प्रस्तावना तयार करण्यास लागावें. तसें न करतां प्रथम प्रस्तावना तयार करण्याच्याच नादीं जर आपण लागलों, तर ती विषयाला धरून कधीं होणार नाहीं. प्रस्तावनेंत असेल तें विषयांत नसावयाचें, व विषयांत असेल तें प्रस्तावनेंत नसावयाचें, असें होईल; किंवा विषयास धरून प्रस्तावना न झाल्यानें, तिला जुळण्यासारखा विषय काढावा लागेल, हें एक, किंवा विषयास धरून ती पुन्हां नवीन तयार करावी लागेल. प्रसिद्ध वक्ता सिसेरो ह्या स्वतः करून ठेवलेल्या नियमांस क्वचितच धरून चाले. तथापि त्यानें-देखील एके ठिकाणीं असें ह्मटलें आहे कीं, मी पहिल्यानें विषयाचा नकाशा व त्यास लागणारीं साधनें नीट मनांत

आणून कायम करून ठेवीं, आणि मग प्रस्तावना कशी करावी याविषयीं विचार करीं, असा माझा नित्याचा क्रम असे; परंतु जर कदाचित प्रस्तावना प्रथम तयार करण्याच्या भरीस मी पडलों असेन, तर ती तयार करावयाला विषयही मला अगदीं क्षुल्लक, आणि ज्यावर विचार करण्याची अवश्यकता नाहीं असाच मिळाला असेल. एकदां विषयाचें चांगलें मनन होऊन तो नीट जुळला, ह्मणजे उपोद्घात तयार करण्यास फारसे श्रम पडत नाहींत. आपल्याला त्याचें साहित्य आपोआप भराभर मिळत जातें.

प्रस्तावनेंतील भाषा अगदीं व्याकरणशुद्ध असून निर्दोष अशी दिसली पाहिजे. प्रस्तावना निर्दोष होण्याकरितां शब्दरचनेसंबंधानें इतकी कांहीं विशेष काळजी घ्यावी लागते, कीं तितकी व्याख्यानविषयक इतर कोणत्याही भागासंबंधानें घ्यावी लागत नाहीं.याचें कारण असें,कीं प्रथमारंभीं श्रोत्यांचें लक्ष गुणदोषविवेचनाकडे फार असतें; तसें विषयाकडे नसतें. ह्या वेळेस वक्ता काय बोलतो आहे, ह्याची ते मुळींच पर्वा करीत नाहींत; तिकडे ते चित्तही देत नाहींत, पण तो कसें बोलतो, व कोठें चुकतो हें पाहण्याला मात्र ते अगदीं मांजराप्रमाणें टपून बसलेले असतात.

तेव्हां प्रस्तावना अशी असली पाहिजे, कीं ती वाचतांच किंवा ऐकतांच श्रोत्यांचें चित्त जागृत होऊन पुढील विषय वाचण्याची किंवा ऐकण्याची त्यांस सहजीं जिज्ञासा व्हावी.

विषयांतील अतिमहत्वाचा भाग प्रथम उपोद्घातांत आणूं नये. कारण पुढें विस्तार करून सांगण्याचे जे विषय किंवा मुद्दे असतात, ते अगोदर प्रस्तावनेंत सांगून टाक-

त्यानें दुसऱ्या वेळेस ते ऐकतांनां त्यांच्यांतलें पूर्वीचें रहस्य किंवा अपूर्वता एकदां कळून आल्यानें त्यांविषयीं फारसें कौतुक वाटत नसतें. शिवाय मुख्य मुद्याच्या गोष्टीचा विचार योग्य ठिकाणीं होऊन तो पूर्ण झाला असला म्हणजेच त्याचा ठसा ऐकणारावर उत्तम वठतो. विषय ज्या प्रकारचा लहानमोठा असेल, तशी त्याची प्रस्तावना झाली पाहिजे. समजा कीं लहानशा इमारतीसमोर एक भलें थोरलें ढेलज उभें केलें, किंवा स्मशानभूमीकडे जाण्याचा मार्ग वेली मंडप इत्यादिकांनीं आच्छादित करून त्यास बगीच्याची शोभा आणूं म्हटलें, तर तें करणें साजेल काय? तें करणाराचा त्यांत अविचारीपणा मात्र दिसून येईल. तद्वत विषय व प्रस्तावना यांच्यांत विजोड केला असतां, वक्त्याची किंवा ग्रंथकर्त्याची अक्कलहुशारी कळून येणार आहे, हें ज्यास थोडेंबहुत तारतम्यज्ञान आहे त्यास सहज कळून येईल. तेव्हां सांगावयाचें म्हणून इतकेंच, कीं व्याख्यानांतील रहस्य आणि त्याचें वळण न बिघडेल अशा तऱ्हेचा त्याचा प्रत्येक भाग असला पाहिजे.

न्यायासनापुढें किंवा मोठ्या जनसमूहापुढें बोलतांनां प्रस्तावनेदाखल जे चार शब्द बोलावयाचे, त्यांत प्रतिपक्षी मंडळीला दोष काढण्यास संधी सांपडेल अशा प्रकारचें कांहीं नसावें. उत्तरपक्ष करण्याचे बाबतींत, प्रतिपक्षाचें बोलणें झाल्यावर त्याचें खंडन करण्यास उत्तरपक्ष करतांनां जें भाषण होत असतें, त्याची प्रस्तावना फार सरळ, सुरस आणि खुबीदार अशी वाटत असते. त्यासंबंधाचा विचार घरीं झालेला नसून तेथल्यातेथेंच निघालेला असतो;

म्हणून वक्त्याच्या ह्या वेळेच्या समयोचित भाषणाबद्दल त्याची मोठी प्रशंसा होते. प्रारंभाचें भाषण कृत्रिम आणि कष्टसाधित नसल्यानें त्या विषयाला इतकी महती येते, कीं पुढील सर्व भाषण घरीं लिहून पाठ केलेलें असलें, तरी तें पूर्वीप्रमाणेंच समयस्फूर्तीचें आहे अशी लोक सहज कल्पना करितात.

विषयाची प्रतिज्ञा.—व्याख्यानविषयासंबंधी वक्ता आपल्याला पुढें काय सुचविणार, हें ह्या प्रतिज्ञेवरून सु-व्यक्त होत असतें. आतां ती चांगली मात्र झाली पाहिजे. ती जितकी थोडक्यांत, स्पष्ट, आणि साध्या रीतीनें सांगितली जाईल, तितकी श्रोत्यांच्या मनांत पुढील विषयाच्या स्वरूपाची कल्पना चट्कन येणार आहे. अशा रीतीनें तिची रचना झाली असली म्हणजे बस आहे. प्रतिज्ञेसंबंधानें यापेक्षां जास्त कांहीं सांगण्याचें प्रयोजन दिसत नाहीं, व सांगण्यासारखेंही नाहीं.

परिच्छेद.—वरप्रमाणें विषयाची प्रतिज्ञा सांगितल्यावर विवेचन करण्यासारखे जे मुख्य मुद्दे असतील, ते सांगण्यास सुरुवात करावी. प्रत्येक व्याख्यानांत असे मुद्दे काढावे लागतात असें नाहीं. एकाच प्रकरणाचा विचार करावयाचा असेल, किंवा बोलण्याच्या ओघांत सुचतील तसे निरनिराळे मुद्दे काढण्यांत जास्त खुबी किंवा कुशलता आहे असें वक्त्यास वाटत असेल, तर अगोदर मुद्दे काढण्याची जरूरी नाहीं. धर्मपर व्याख्यानविषयाचे नेहमीं असे पृथक् पृथक् विभाग प्रथम करतात. परंतु तसे करावे किंवा करूं नये, याबद्दल मतभेद आहे. एका अत्यंत विद्वान् आर्चबिशपानें

आपल्या वक्तृत्वविषयावरील ग्रंथांत वरील पद्धत अग्राह्य आहे, असें साफ म्हटलें आहे. तो म्हणतो कीं, ही युक्ति अगदीं अलीकडची म्हणजे नवी आहे. पूर्वीचे लोक असें करीत नव्हते. धर्मसंबंधी उपदेश करतांनां अध्यात्मज्ञानाचा विषय लोक त्यांत घुसडूं लागल्यापासून हा मुद्दे काढण्याचा प्रघात सुरू झाला. परंतु या पद्धतीनें धर्मपर व्याख्यानांत बिलकुल रस येत नाहीं एवढेंच नाही, तर व्याख्यानाच्या पूर्वापर संबंधांचें ऐक्यही राहत नाहीं; आणि हें ऐक्य कायम ठेवणें तर अत्यवश्यक असतें. कारण तें कायम राखल्यानेंच श्रोत्यांचीं मनें विषयाकडे वेधून जाण्याचा विशेष संभव असतो, असें वरील आर्चबिशपाचें म्हणणें आहे. परंतु डॉक्टर ब्लेअर यांच्या मतें विषयाचे मुद्दे काढण्याची पद्धत फार चांगली असून अनुकरणीय आहे. ते म्हणतात—'हा प्रचार अलीकडील धर्मोपदेशकांच्या अंगीं फार खिळून गेल्यानें इतका जोरावला आहे, कीं तो टाकून निराळ्या पंथानें आपण चालूं असें कोणीं मनांत आणल्यास त्याचें व्याख्यान मुळींच सुरळीत कडेस लागणार नाहीं. हा प्रचार फार दिवस त्यांच्या वहिवाटींत पडल्यानें म्हणजे यास इतकें महत्व आलें आहे असें नसून, तो जात्याच चांगला व विचाराचा आहे, असें माझें पूर्ण मत आहे. विषयपरिच्छेदनानें धर्मपर व्याख्यानास वक्तृत्वाची जरी शोभा येणारी नाहीं, तथापि तें स्पष्ट आणि सहज समजण्यासारखें होऊन, त्यापासून श्रोतृसमूहास उपदेशही चांगला होतो. धर्मोपदेश करण्याचा मुख्य हेतु तरी तोच आहे. आणखी विषयपरिच्छेदनांचा ऐकणारास

एक मोठा फायदा आहे, तो हा कीं विषयाचे भाग पाडून प्रत्येक भागावर वक्ता मुद्देसूद बोलत असला, ह्मणजे श्रोत्यांस तें सर्व व्याख्यान इत्थंभूत ध्यानांत ठेवण्यास फार सुलभ जातें. दुसरें, त्यांचें चित्त एकदां भाषण श्रवण करण्यामध्यें चांगलें रमलें, ह्मणजे मग वक्ता कितीही जलद बोलत असला, तरी अव्वलपासून अखेरपर्यंत कांहीं एक न सुटतां त्यांस तें ग्रहण करतां येतें. शिवाय परिच्छेदनपद्धतीनें वक्त्यास ठिकठिकाणीं थांबण्याचा प्रसंग येतो, त्यामुळें अनायासें श्रोत्यांनाही विसांवा मिळतो; आणि झालेल्या भाषणावर तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत विचार करायला सांपडून, पुढील भाषण ऐकण्यास जास्त हुशारी आणि उमेद येते. त्यांस विषयाचे विभाग माहीत झालेले असतातच; यामुळें वक्त्याच्या भाषणाची इतिश्री कोठें होणार हें, आणि एकाग्र चित्तानें तें ऐकत बसल्यानें होणाऱ्या तापापासून आपण केव्हां मोकळे होऊं हें, त्यांस अगोदर कळण्याला मार्ग राहतो. ह्मणून एक चित्त करून सर्व भाषण ऐकून घेण्यास त्यांस फारसे परिश्रम किंवा दुःख वाटत नसतें. स्वसंतोषानें तें भाषण कान देऊन ते नीट ऐकत बसतात. वाटचालीनें थकलेल्या प्रवाशाला रस्त्याच्या बाजूस असलेला मैल पाहून ज्याप्रमाणें एका प्रकारची विश्रांति मिळून पुढें पाऊल टाकण्यास हुशारी येते, तद्वत् विषयपरिच्छेदनांतील प्रत्येक भागाचें अखेरचें वर्णन संपत येतांच, व्याख्यानश्रवणानें त्रस्त झालेल्या श्रोत्यांस एका प्रकारचें विश्रांतिसुख मिळून पुढील विवेचन ऐकण्याची अत्यंत उत्कंठा प्राप्त होते.'

हातीं धरलेलें काम जों जों हलकें होऊन आपल्या आटोक्यांत आलें आहे असें वाटतें, तों तों राहिलेलें काम केव्हां लवकर संपवून टाकूं अशी उत्कटेच्छा उत्पन्न होऊन आपण तें करून टाकण्याला मनोभावानें झटत असतों; व त्या करण्यापासून आपणास कांहीं त्रास किंवा दुःख वगैरे न होतां उलट संतोष आणि आनंद होत असतो. हें आज नव्यानें सांगावयास हवें असें नाहीं. याचा अनुभव सर्वांस आहेच. डा. ब्लेअरसाहेब आणखी असें ह्मणतात कीं, 'विषयाचे वेगवेगळे भाग केल्यानें त्यांचा परस्परांशीं असलेला संबंध राहत नाहीं ह्मणून जें वरील आर्चबिषपांचें ह्मणणें आहे, तें मला पसंत नाहीं. जर कदाचित् तसल्या प्रकारचें यांत ऐक्य राहत नसेल, तर खरोखर तें विभागपद्धतीनें राहत नसेल, असें मला वाटत नाहीं. मूळ मुद्याचें किंवा विषयाचें प्रतिपादनच ऐक्य न राहण्यासारखें होत असेल. बाकी विषयाचीं प्रकरणें चांगलीं निवडलीं जाऊन त्यांचें विवेचनही चांगलें झालें, तर विषयांतील ऐक्यभाव तर जात नाहींच, पण उलट, तो, प्रत्येक भागांत मुख्य मुद्दा एकच असून ते भाग एकमेकांत कशा रीतीनें गोंवले आहेत हें दाखविण्यांत आल्यानें, उत्तम रीतीनें प्रगट केला जातो.'

यावरून धर्मपर व्याख्यान घ्या, वकिलाचें भाषण घ्या, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचें व्याख्यान घ्यां, त्यांत विषयाचे पृथक् पृथक् भाग करून त्यांचें यथासांग विवेचन करणें फार महत्वाचें आहे हें खास सिद्ध होतें. तेव्हां विषयपरि-

च्छेदनासंबंधीं उपयुक्त नियम येथें दिले असतां गैर होणार नाहीं असें वाटतें. ते नियम असेः—

नियम १. विषयाचे भाग पाडावयाचे ते परस्परांपासून अगदीं भिन्न, ह्मणजे एकांत दुसऱ्याचा समावेश न होईल असे पाडावे. उदाहरणार्थ, 'सद्गुणापासून होणारे फायदे' हा एक भाग, आणि 'नेमस्तपणापासून होणारे फायदे' हा दुसरा. आतां वास्तविक म्हटलें तर हे दोन्ही भाग एकाच स्वरूपाचे आहेत; कारण सद्गुणांत सर्व प्रकारचे चांगले गुण येतात. नेमस्तपणा असणें हा एक चांगला गुण आहे. तेव्हां अर्थात् तो सद्गुणांत आलाच पाहिजे, हें उघड आहे. असे विभाग करूं नये. ते केल्यानें विषयाचें विवेचन अस्पष्ट आणि अव्यवस्थित असें होतें.

नियम २. भाग पाडतांनां स्वाभाविक रीतीनें जेवढे पडण्यासारखे असतील तेवढेच पाडावे. प्रथम अगदीं साधे मुद्दे, कीं जे सहज कळण्यासारखे असून आरंभीं सांगितलेच पाहिजेत, असे मुद्दे काढावे. नंतर हे समजले आहेत असें कल्पून, हे आधारभूत धरून दुसरे काढावे. 'तोडा, पण छिन्नभिन्न न होईल असें तोडा' असें ह्मणण्याची एक साधारण प्रवात आहे. त्या ह्मणीप्रमाणें विषयाची ओढाताण करून तो विस्कळीत न होतां व कांहीं एक आयास न करितां, आपोआप त्याचे साहजिक जितके भाग पडूं शकतील तितकेच पाडावे.

नियम ३. प्रत्येक भागाचे सर्व घटकावयव मिळून एक सबंध विषय झाला पाहिजे. तसें न झालें तर विषयाचे पूर्ण विभाग झाले नाहींत असें म्हणावें लागेल. घ-

रांचे कोनकोंपरे वगैरे सर्व भाग नकाशांत दाखविल्याखेरीज जशी त्याची पूर्ण आकृति ध्यानांत येत नसते, तद्वत् अपुऱ्या परिच्छेदनानें विषयाचें संपूर्ण स्वरूप लोकांस कळून येणार नाहीं.

नियम ४. मुद्दे थोडक्यांत वर्णन करून सांगावे. उगीच चर्पटपंजरी करतां कामा नये. मुद्दे सांगतांनां फाजील असा एकही शब्द काढूं नये. आपली वर्णनपद्धति मर्यादित आणि रेखलेली असावी. मुख्यत्वेंकरून रेखलेली पद्धत ठेवल्यानेंच विषयविभाग नीट आणि सुरेखसे झालेले दिसतात. त्यांचा थोडक्यांत परंतु स्पष्ट विचार झाल्यानेंच श्रोते अगदीं आश्चर्यचकित होतात; व विषय तेव्हांच त्यांच्या ध्यानांत बसतों.

नियम ५. मुद्यांत आणखी निरर्थक पोटमुद्दे काढण्यांत फारसें हांशील नसतें; व त्यापासून व्याख्यानास शोभाही येत नाहीं. शास्त्रविषयक भाषणामध्यें पोटमुद्यांचेंही प्रतिपादन केलें असतां चालणार आहे. परंतु भाषणाच्या विषयचा इतका कीस काढला असतां, तें फार गहन आणि नीरस असें होऊन ध्यानांत ठेवण्यालाही फार जड जातें, व त्याचा फारसा उपयोग नसल्यानें आपल्या स्मरणशक्तीला विनाकारण त्रास मात्र होतो. धर्मपर व्याख्यानाचे विभाग सहा किंवा ह्यापेक्षां जास्त कधीं करूं नये.

कथानक.—कथानक आणि विवरण हे दोन्ही व्याख्यानाचे अवयवभूत भाग आहेत. दोन्ही एके जागीं घालण्याचें कारण ह्मणून इतकेंच कीं, ह्या दोहोंला सारखे नियम लागू असून दोहोंचा हेतुही साधारणतः सारखाच

आहे. हा हेतु ह्मणजे दुसरा कांहीं नसून, सयुक्तिक वाद करून श्रोत्यांची खात्री करून देण्यापूर्वी किंवा त्यांच्या मनोवृत्ती रंजित करून त्यांस संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी विषयाचें स्पष्टीकरण व्हावें, हाच असतो.

वकिली.—न्यायाच्या कोर्टासमोर वकील या नात्यानें बोलण्यास उभें राहिलें ह्मणजे तेथें देखील कथानकाचा फार उपयोग होत असल्यानें त्याविषयीं अवश्य विचार करावयास हवा. कथानकाचें निरूपण करणें तेथें मोठें कठीण जातें. कारण वकिलास निव्वळ खरेंच बोलावें लागत असतें असें नसून, जेणेंकरून आपल्या कुळाचा मुकद्दमा जिंकला जाईल, अशा रीतीनें भाषण करावें लागतें. कथानकात ज्या गोष्टी तो सांगून जाईल, त्याच आधारभूत धरून त्यास पुढील भाषण करावयाचें असतें. तेव्हां सत्याची मर्यादा जितकी उल्लंघन न होईल, तितक्यापुरती एखाद्या गोष्टीची चर्चा करणें, स्वपक्षाच्या बळकटीकरितां तिला उत्तम प्रकारचें स्वरूप देणें, व तिचा न्यायाधीशाच्या मनावर स्पष्ट ठसा उमटेल अशा रीतीनें ती सांगणें, व आपल्या पक्षास प्रतिकूळ असणाऱ्या गोष्टी हाणून पाडणें, हीं कामें फार शहाणपणाचीं आणि बुद्धिकौशल्याचीं आहेत. क्विंटिलियन ह्मणतो कीं, ह्या कथानकांत आपली लुच्चेगिरी आाणि डावपेंच हे बाहेर दिसण्यांत न येतील तितके न येऊं देण्याविषयीं वकिलानें फार सावधगिरी ठेवली पाहिजे. कारण कांहींएक गोष्टींचें निरूपण वकील करूं लागला, ह्मणजे तींत सत्यांश किती आहे हें पाहण्याकरितां न्यायाधीश इतके टपून बसत असतात, कीं तसे ते

इतर कोणत्याही प्रसंगीं बसत नाहींत. याकरितां आपलें बोलणें सर्व बनावट आणि खोटें असून त्यांत बऱ्याच गोष्टी मुद्दाम झांकून ठेवल्या आहेत असें वकिलानें दिसूं देऊं नये. आपण जें बोलत आहों, तें खटल्याचें अंशभूतच आहे, त्यांत आपल्या पदरचें एक अक्षरही नाहीं, असें न्यायाधीशाच्या निदर्शनास आणून दिलें पाहिजे. कथानकांत येणाऱ्या गोष्टी संभवनीय असाव्या. त्यांविषयीं जें काय सांगावयाचें तें स्पष्ट आणि मर्यादशील असें असावें. अशा प्रकारें वकिलाचें सर्व भाषण जर होईल, तर तें खरोखर अवर्णनीय होऊन जाईल यात संदेह नाहीं.

उपदेशपीठ.—धर्मपर व्याख्यानांत कथानकाची विशेषतः मुळींच जरूरी नसते. त्यांत व्याख्यानविषयाचें विवेचन करावें लागतें, तें तरी कथानकाप्रमाणेंच मर्यादित असून सरळ, सुरस, आणि स्पष्ट अशा रीतीनें झालें पाहिजे. धर्मपर व्याख्यानांतील भाषण फारसें अलंकारिक नसावें. तें सरळ आणि प्रौढ असें असलें ह्मणजे पुरे आहे. मूळ ग्रंथांतील मतांचा संभवण्यासारखा योग्य अर्थ करून तो श्रोत्यांस नीट समजावून सांगणें, व व्याख्यानविषयापासून घेण्यासारख्या गुणांची किंवा धर्माच्या स्वरूपाची पूर्ण आणि खुलासेवार माहिती देऊन त्यांची नीट रीतीनें ओळख करून देणें, हाच मुख्य महत्वाचा भाग असतो; आणि हा भाग उत्तम वठला असला, ह्मणजे श्रोत्यांची खात्री पटवून त्यांचें मन वळविण्याच्या कामीं ज्या अनेक अडचणी येत असतात त्या तत्काळ दूर होतात. धर्मपर व्याख्यान चांगलें वठण्याची मुख्य गुरुकिल्ली ही आहे कीं, त्या विषयाचें

अगोदर चांगलें मनन करावें लागतें. तें झालें असलें ह्मणजे तो विषय लोकांपुढें मुद्देसूद रीतीनें मांडावयाला फारसे आयास पडत नाहींत. धर्मपुस्तकांतील कांहीं वचनें दाखल्याकरितां घेणें, तीं, त्यांचा अर्थ काय होतो, व तीं आपल्या प्रस्तुत विषयाला कितपत लागूं पडतात, वगैरे गोष्टींचा नीट बारीक रीतीनें विचार करून, आपल्या उपयोगी पडण्यासारखीं आहेत असें वाटल्यास घ्यावीं. आपल्या विषयाचा दुसऱ्या कोणत्या विषयाशीं निकट संबंध असेल, तर दोहोंतला फरक काढून सांगावा. इतर गोष्टी तुलनेकरितां घेऊन त्यांत असणारें सादृश्य आणि विरोध दाखवून किंवा कार्यकारणभाव दाखवून अगर नाना तऱ्हेचे दाखले देऊन विषय प्रतिपादन केला असतां फार श्रेयस्कर होणार आहे, असें वाटल्यास तसें करावें; किंवा श्रोत्यांच्या मनोवृत्ती आपल्याकडे वळतील असें करावें. एकंदरींत श्रोत्यांच्या मनावर जीं मतें प्रतिबिंबित करण्याचा आपला मानस असेल, त्यांच्या आजूबाजूच्या गोष्टींविषयीं त्यांस जेणेंकरून थोडक्यांत आणि चांगली माहिती मिळेल तसें करण्याचा प्रयत्न करावा; ह्मणजे त्यायोगानें जीं मतें त्यांस शिकवायचीं आहेत त्यांचें वास्तविक स्वरूप श्रोत्यांस कळेल. असें केल्यानें आणखी एक विशेष महत्वाचा फायदा होईल, तो असा, कीं ह्यायोगानें उपदेशकाच्या वाक्यरचनेला भारदस्तपणा येऊन त्याचीं व्याख्यानें मोठीं वजनदार, बोधपर आणि उपयुक्त अशीं होतील; आणि खरोखर ह्मटलें तर हीच मुख्य महत्वाची गोष्ट त्याच्या व्याख्यानानें घडून आली पाहिजे.

कोटिक्रम.—आतां आपण व्याख्यानविषयांतील कोटिक्रम किंवा बुद्धिवाद ह्मणून जो एक महत्वाचा भाग आहे त्याकडे वळूं या. वक्ता कोठेंही भाषण करावयास उठो, व त्याचा विषय कोणताही असो, त्यास सप्रमाण भाषणपद्धतीनें किंवा बुद्धिवादरूपानें भाषण करण्यापासून विशेष फायदा होत असतो. कारण वक्तृत्वाचा मुख्य हेतु, ऐकणाराचें मन वळविण्याचा आहे, हें मागें सांगितलेंच आहे; व तो हेतु साधण्यास प्रमाणें देऊन बुद्धिवाद केल्याशिवाय गत्यंतरच नसतें. यासंबंधानें ब्लेअरसाहेबांनीं फार उपयुक्त सूचना केल्या आहेत, त्या आमच्या जिज्ञासु वाचकांकरितां खालीं दिल्या आहेत; तरी त्यांनीं तिकडे अवश्य लक्ष पुरवावें:—

येथें मुख्यत्वें तीन गोष्टी ध्यानांत धरण्यासारख्या आहेत. त्या येणेंप्रमाणें:—१ प्रमाणें चांगलीं योजिलेलीं असावीं. २ त्यांची योग्य जुळणी करून तीं सुस्थळीं ठेवावीं. व, ३ तीं जोरदार वठण्यास वजनदार अशा भाषेंत सांगावीं.

प्रमाणयोजना.—हीं प्रमाणें योजण्याला ह्मणजे मोठें कौशल्य लागतें असें नाहीं. विषयाची चांगली माहिती झाल्यावर, प्रमाणें किंवा आधार सांपडतील त्यांची योग्य व्यवस्था लावण्यांत कदाचित् कांहीं कसब उपयोगी पडलें तर पडेल. परंतु विषयाचें ज्ञान कांहींएक न होतां एकदम तो प्रतिपादन करण्याकरितां प्रमाणें शोधून काढण्यास कोणतेंही कसब साधनीभूत होईल असें वाटत नाहीं. कारण खात्रीलायक प्रमाणें शोधून काढणें आणि शोधून काढलेलीं प्रमाणें व्यवस्थेशीर ठिकाणीं बसविणें, या दोन गो-

ष्टींत महदंतर आहे. यांपैकीं दुसरी गोष्ट, प्रमाणें योग्य ठिकाणीं बसविणें, ही साहित्यशास्त्राच्या साह्यानें सहज करतां येण्यासारखी आहे, असें प्राचीन शास्त्रवेत्ते मोठ्या डौलानें ह्मणत असत. ते नुसतें असें ह्मणून राहिले नाहींत. त्यांनीं त्या शास्त्रांत बरीच सुधारणा करून त्यास पद्धतशीर पूर्ण स्वरूप आणण्याचीही पुष्कळ खटपट केली. साहित्य-शास्त्रास पूर्णावस्था प्राप्त करून देण्याच्या ते इतके भरीस पडले होते, कीं तें शास्त्र शिकल्यानें वक्त्यास आपल्याला फायदेशीर होईल अशा रीतीनें प्रमाणें जेथल्यातेथें ठेवतां येतात इतकेंच नव्हे, तर नवीन प्रमाणें कशीं शोधून काढावीं, व काढलेल्या प्रमाणांत कांहीं चूक झाली असल्यास ती कशी दुरुस्त करावी, तसेंच कोठें कसें प्रमाणशीर बोलावें हें साहित्यशास्त्राच्या अध्ययनानें वक्त्यास सहज कळून येणार आहे, असें ते छातीला हात लावून सांगण्यांत कधीं कमी करीत नसत. त्यांनीं पुष्कळ विषयांवर सारखे लागू पडणारे सर्वसाधारण विचार निराळे काढून ठेवले होते, आणि तेच ॲरिस्टॉटल सिसेरो आणि क्विंटिलियन यांनीं आपल्या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं गोंवले असल्यानें त्यांची इतकी चहा झाली. तत्कालीन वक्त्यांस या सामान्यविचारयोजनेची मोठी मदत होत असे.

व्याख्यानाची ही कृत्रिम रीत प्रथम ग्रीशियन चार्वाकांनीं शोधून काढिली. या सामान्यविचारसंग्रहाच्या योजनेमध्यें खरोखरच त्यांचें अतर्क्य शहाणपण आणि विचारबाहुल्य दिसून येतें. त्यांची ही अमोलिक शहाणपणाची क्लृप्ति पाहून त्यांच्यामागून जे साहित्यशास्त्रवेत्ते झाले,

त्यांचे तर डोळे दिपून जाऊन, ते त्या सामान्यविचार-संग्रहकारांच्या विशाल बुद्धीविषयीं मोठा अचंबा करीत राहिले. पुढें त्यांनींही वरील सामान्यविचार लोकांत इतके प्रचारांत आणले कीं, ती एक प्रकारची पद्धत पडून तिच्या साह्यानें अंगीं कांहींएक गुण किंवा बुद्धि नसतांही आपण वक्तृत्व करूं असें सहजीं एखाद्यास वाटेल. ते विचार जणूं काय त्यास वाटेल त्या विषयावर संभाषण करतां येईल अशी हमी देत असत. आतां ह्या सामान्य विचारपद्धतीच्या अध्ययनानें दिसण्यांत सुंदर आणि घोंकीव असें अलंकारिक भाषण कदाचित् करतां येत असेल, परंतु खऱ्या कामास उपयुक्त असें भाषण करितां येत नसावें हें उघड दिसतें. त्या विचारांच्या साह्यानें लिहिण्याला किंवा बोलण्याला भरपूर मजकूर सांपडत असेल हें कांहीं खोटें नाहीं. ज्याला आपल्या वाक्चातुर्यानें लोकांचें नुसतें मनोरंजन करावें असें वाटत असेल, तोच वरील पद्धतीची मदत घेऊन निरर्गल प्रलाप करीत असेल; परंतु असें भाषण ह्मणजे किरकोळ, त्यांत वास्तविक ह्मटलें तर कांहींच अर्थ नसतो. विषयाची अगोदर पूर्ण माहिती मिळवून त्यावर चांगलें मनन झालें असलें ह्मणजे जें भाषण होतें, तेंच खरें भाषण. बाकीचीं आपलीं भाषणेंच. तें भाषण जितकें उपयुक्त, मोहक आणि चटकदार होत असतें, तितकें दुसरें कोणतेंहीं नसतें.

प्रमाणांची व्यवस्था लावणें.—येथवर प्रमाणयोजनेसंबंधाचें झालें. आतां त्यांची व्यवस्था कशी लावावी

व ती नीट लाविली गेल्यानें वक्त्याला किती उपयोग होणार आहे हें पाहूं.

बुद्धिवाद किंवा तर्कविचार चालविण्याच्या दोन पद्धती आहेत. पहिली पृथक्करणपद्धति किंवा मूलतत्वशोधनपद्धति, आणि दुसरी संयोजनपद्धति. आपल्या मनांत जो सिद्धांत स्थापित करावयाचा असतो त्या जवळ जवळ श्रोत्यांना आणीपर्यंत, सिद्ध करण्याच्या मुद्याविषयींचे आपले स्वतःचे अभिप्राय वक्ता जींत प्रकट करीत नाहीं, ती पहिली पद्धत. ह्मणजे एक गोष्ट सिद्ध झाली कीं दुसरी, दुसरी झाली कीं तिसरी, अशी एकेक गोष्ट क्रमाक्रमानें सिद्ध करीत जात जात, अखेर तो सिद्धांताला येऊन मिळतो, आणि मग एकदम अमुक अमुक सिद्धांत असा असा ठरतो, असें श्रोत्यांकरवीं कबूल करून घेतो. उदाहरणार्थ 'ईश्वर आहे' असें कोणास स्थापित करावयाचें असल्यास तो प्रथम असे सांगेल कीं, ह्या जगांत आपण जें कांहीं पाहत आहों त्यास मूळ (आदि) आहे, व ज्यास मूळ आहे त्यास कांहीं तरी निमित्त किंवा कारण पाहिजे. कार्य करणारा कोणी तरी लागतोच. मानव प्राण्याच्या उत्पत्तीमध्यें जें विलक्षण कौशल्य दृष्टीस पडतें, त्यावरून तें कार्य करणारा आपल्याहून सर्व गुणांनीं श्रेष्ठ व महापराक्रमी असावा असें सहजीं कळून येतें, व तें कार्य करण्यांत त्याचा कांहीं तरी अस्पष्ट किंवा अवाच्य हेतु असेल, हें उघड आहे. अशा प्रकारें निरनिराळ्या कारणांचें प्रतिपादन करून, तो या अमानुष कृतीचा ह्मणजे विश्वरूपाचा मूळ कर्ता, जो परम शक्तिमान ईश्वर त्याचें अस्तित्व स्थापित करून देईल.

सॉक्रेटिसाची बुद्धिवाद करण्याची हीच पद्धत असे. याच पद्धतीनें तो आपल्या काळच्या नास्तिक लोकांचीं मतें खोडून टाकीत असे. बुद्धिवाद करण्याची ही रीत फारच पसंत आणि खुबीदार अशी आहे. एखाद्या गोष्टीच्या सत्यतेविषयीं कोणाच्या मनांत कांहीं शंका येऊन तें कलुषित झालें असल्यास, त्याच्या मनांतील किल्मिष काढून ती गोष्ट अगदीं सत्य आहे अशी त्याच्या मनाची खात्री करून देण्यास वरील पद्धत फारच उपयोगी पडते. परंतु ह्या पद्धतीनें बुद्धिवाद करण्यालायक असे फारच थोडे विषय असतात; ह्मणून सर्वत्र हिचा उपयोग करून चालणार नाहीं. संयोजनपद्धतीनेंच बहुधा वादविवाद करण्याचा प्रघात फार आहे. ह्या पद्धतींत मूळ अमुक एक सिद्धांत आहे असें प्रथम सांगून, नंतर एकामागून एक प्रमाणें देऊन त्याची सिद्धता करावी लागते. कोणत्याही पद्धतीनें वादविवाद करतांनां, प्रथम आपल्याला जीं प्रमाणें बळवत्तर वाटत असतील तींच घेऊन, मुख्यत्वें त्यांच्याच साह्यानें श्रोत्यांस वश करण्याचा प्रयत्न करावा, हें फार उत्तम. आपण आपल्यालाच श्रोते समजून, आपण काढलेलीं प्रमाणें आपल्याला कितपत पटतात, व त्यांचा आपल्या मनावर काय परिणाम होतो, ह्मणजे त्यांच्यायोगें आपलें मन कितपत वळतें, हें आपलें आपण प्रथम पाहून, त्यावरून जगास तीं कितपत पटतील ह्याविषयीं वक्त्यानें आपली स्वतःची प्रथम चांगली खात्री करून घ्यावी, आणि नंतर पाहिजे असल्यास तीं प्रमाणें घेऊन कोटिक्रम चालवावा. केवळ आपल्या वाक्चातुर्यानें आपण लोकांस फसवूं,

असें कोणींही समजूं नये. ती गोष्ट मनांत देखील आणतां कामा नये. बहुतकरून सर्व व्याख्यानकारांस आपण सहज लोकांस फसवूं असें वाटत असतें. परंतु त्याप्रमाणें लोक बहुधा फसले जात नाहींत, क्वचित फसतात. कोणत्याही पदवीचे लोक असोत, लहान असोत कीं मोठे असोत, तेही मोठे धूर्त, शहाणे आणि मर्म जाणणारे असतात. ते, फार झालें तर, वक्त्याचें भाषण मोठें सुंदर आणि गोड झालें असें ह्मणतील; परंतु त्यानें सांगितलेल्या गोष्टींच्या सत्यतेविषयीं त्यांच्या मनाची खात्री होणें वक्तयास वाटतें इतकें सोपें नसतें.

आतां, प्रमाणें जरी उत्तम प्रकारचीं निवडलेलीं असलीं, तरी त्यांपासून चांगला परिणाम घडणें हें पुष्कळ अंशीं त्यांची सुव्यवस्था लावण्यावर अवलंबून असतें. तीं जर व्यवस्थित रीतीनें योग्य ठिकाणीं ठेवितां आलीं तर तीं एकमेकांत गुंतलीं न जातां, त्यांचा परस्परांस जोर मिळून थेट मुख्य मुद्याच्या दिशेला तीं जाऊन मिळतील. ह्यासंबंधानें खालील नियम घेण्यासारखे आहेत:—

भिन्न स्वरूपाचीं जीं प्रमाणें असतील तीं एकत्र गोंवून त्यांचा एकच गोंधळ होऊं देऊं नये. कसाही कोटिक्रम केला तरी त्यापासून, अमुक एक गोष्ट खरी आहे, किंवा ती नीतीला धरून आहे, अथवा अमुक एक गोष्ट करणें फार चांगलें आणि फायदेशीर आहे, ह्या तीन गोष्टींपैकीं कोणती तरी एक ठरवायची असते, ह्यापलीकडे जास्त कांहीं नसतें. आणि त्यासंबंधानेंच सत्य, कर्तव्यकर्म किंवा धर्म, आणि हिताहित ह्या तीन मुख्य विषयांची जगामध्यें

नेहमीं वाटाघाट चालत असते. परंतु हे तीन्ही विषय परस्परांपासून अगदीं भिन्न असल्यानें ह्यांतील एकाचीं प्रमाणें दुसऱ्यास कधींही सामान्यतः लागू पडणार नाहींत. असें असून जे कोणी वरील तीन विषयांवर सारखाच कोटिक्रम करीत बसतात, त्यांचे विचार सुंदर नसून अस्पष्ट असतात. उदाहरणार्थ समजा कीं, आपल्यासमोर असलेल्या श्रोतृसमाजास आपण, परोपकार करीत जावा, आजूबाजूच्या मंडळीवर प्रीती करावी, वगैरे सदुपदेश करण्याचें मनांत आणून, त्याच्या पुष्टीकरणार्थ जर असें सांगितलें, कीं 'परोपकारबुद्धी जागृत ठेवल्यानें त्यापासून आपल्या मनालाही कांहींएक प्रकारें समाधान आणि सौख्य वाटत असतें. दुसरें परोपकार करणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे. तो आपला धर्म आहे. त्यांत महत् पुण्य आहे. जे साधुजन आहेत ते नेहमीं 'परोपकारार्थमिदम् शरीरम्' असें ह्मणतांनां आपण ऐकतों, व त्याप्रमाणें महान् महान् सत्पुरुषांनीं पुनः पुनः अवतार धारण करून परोपकार करण्याच्या कामीं आपले देह झिजविल्याचीं शेंकडों उदाहरणें ग्रंथांतरीं आपल्या आढळांत येतात; तेव्हां त्यांनीं घालून दिलेला सुबोध कित्ता आपल्यासारख्यांनीं वळविल्यास त्यांत आपलें अनहित न होतां उलट मोठें हित होणार आहे. जगावर उपकार केल्यानें आपण आपल्या कर्तव्यास जागलों असें खास होणार आहे, ह्मणून परोपकार करावा; तिसरें असें कीं, आपण लोकांवर उपकार केल्यानें प्रसंगविशेषीं तेही आपल्या पुष्कळ उपयोगी पडतात. त्यांची आपल्यावर श्रद्धा राहते. ते आपल्यांला चांगलें ह्मणत असतात. ऐहिक दृष्टीनें

पाहूं गेलें तर ह्या परोपकारापासून किती मोठा फायदा आहे बरें? आणि असा फायदा आपल्याला नको आहे असें कोणास वाटेल काय? ऐहिक आणि पारमार्थिक दोन्ही रीतींनीं 'परोकार आणि परस्पर प्रीति' ह्यांपासून आपल्याला उत्तम फळ प्राप्त होणार आहे,' वगैरे आपला बुद्धिवाद चांगला होणार आहे खरा, परंतु तो व्यवस्थेशीर व्हावा तसा होणार नाहीं. कारण पहिला आणि तिसरा मुद्दा मानसिक शांतता किंवा चित्तस्वास्थ्य व आत्मिक सुख ह्या संबंधाचा असून, त्या दोहोंच्या दरम्यान कर्तव्यकर्माचा विचार आणला आहे, तो गैरशिस्त आहे. वास्तविक ह्मटलें ह्मणजे मानवी स्वभावांत असलेल्या निरनिराळ्या तत्वांस उद्देशून सांगावयाचे जे मुद्दे असतील, ते कधींही एकांत एक करून सांगूं नये, ते नेहमीं अलग ठेवून त्यांचा स्वतंत्र रीतीनें विचार करीत जावें, ह्मणजे त्यांत अर्थसाधकता विशेष आहे.

दुसरें.—प्रमाणास बळकटी आणण्याचे जे नाना पर्याय आहेत त्यांसंबंधाचा एक ठोकळ नियम असा आहे, कीं तीं क्रमाक्रमानें वाढवून नंतर उद्दीपित केलीं पाहिजेत. विषय फारसा भानगडीचा नसला, आणि तो आपल्यास पूर्णपणें सिद्ध करतां येईल अशी वक्त्यास आपली स्वतःची खात्री असली, ह्मणजे त्यानें वरील पद्धतीचें खुशाल अवलंबन करावें. प्रथम त्यानें अगदीं निर्बळ कारणें देण्यास सुरवात करावी. नंतर पहिल्यापेक्षां कांहीं जास्त जोरदार कारणें सांगावीं. अशीं क्रमाक्रमानें एकांपेक्षां एक जोरदार प्रमाणें देत जावें. तीं कोठवर? पहिल्या प्रमाणापासून तों श्रो-

त्यांच्या मनावर चांगलासा ठसा उमटेपर्यंत असा क्रम ठेवावा. एकदम सर्व प्रमाणें सांगून आपलें भांडवल उघडें करूं नये. परंतु सर्व ठिकाणीं हा नियम लागू करूं नये. कारण आपल्या मताच्या सत्यतेविषयीं त्याची त्यालाच जर खात्री पटत नसेल, आणि द्वारका एका खांबावरच उभारायची असेल, ह्मणजे त्याचा सर्व भर जर एकाच प्रमाणावर असेल, तर त्यानें निर्बल प्रमाणें अगोदर पुढें आणून उपयोग काय ? सबळ असतील तेवढींच प्रमाणें पुढें केलीं पाहिजेत. ह्मणजे त्यायोगानें असें होईल कीं श्रोत्यांचें मन तिकडे लागून सकृद्दर्शनीं त्याच्याविषयीं त्यांचा चांगला ग्रह होऊन जाईल. अशा प्रकारें त्यांचा आपल्याविषयीं एकदां अनुकूल असा ग्रह होऊन चुकल्यावर, मग जरी त्यानें कांहीं निर्जोर प्रमाणें सांगितलीं तरी ते तीं निमूटपणें ऐकून घेतील. यावर सिसेरोचें ह्मणणें असें आहे, कीं आपल्या प्रमाणसमुदायापैकीं जेव्हां कांहीं प्रमाणें देण्यायोग्य परंतु अनिश्चित अशीं असतील, तेव्हां तीं प्रमाणें कोठें तरी मध्येंच घालावीं, हा उत्तम पक्ष होय.

तिसरें.—आपलीं कारणें सबळ आणि समाधानकारक असलीं, ह्मणजे तीं जितकीं वेगळीं आणि स्पष्ट करून दाखवितां येतील तितकीं चांगलीं. अशानें प्रत्येक कारण स्वतंत्रपणें पुढें करतां येतें; आणि त्याचा उल्लेखही चांगला केला जातो. आणि हींच कारणें जर निव्वळ अटकळीचीं आणि संशयात्मक असलीं, तर तीं एकामागून एक भराभर सांगून टाकावीं, हाच उत्तम मार्ग होय. क्किंटिलियन ह्मणतो कीं, असलीं कारणें जात्या जरी निर्जोर असलीं, तरी त्यांस

अन्योन्याश्रयानें जोर आणि बळकटी येते, यावर त्यान एका खुनी मनुष्याचा दाखला दिला आहे. तो ह्मणतो, एकानें आपल्या एका नातेवाइकाचा खून केला. खून करण्यांत त्याचा इरादा एवढाच होता, कीं त्या नातेवाइकाची मालमत्ता वारस या नात्यानें आपल्याला मिळावी. परंतु त्याच्या त्या नातेवाइकाचे मनांतून ती दुसऱ्याला द्यांवी असें फार होतें. ह्मणून त्यानें ती दुसऱ्याला देण्यापूर्वी यानें त्याचा खून केला, असा खरा प्रकार होता. परंतु खून केल्याबद्दलचा प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध होईना, तेव्हां आरोपीला खालील प्रश्न करण्यांत आले. 'तूं मृताचा नातेवाईक असशील, नाहीं ? हा मेल्यानें आपल्याला बराच लाभ होईल असें तुला वाटत होतें ना ? तुझ्यावर फार अडचणीचा प्रसंग होता, सावकारांनीं उचल केली होती, नाहीं बरें ! हा मयत मनुष्य आपल्या मालमत्तेचें मृत्युपत्र दुसऱ्याच्या नांवानें करून ठेवणार होता ही बातमी तुला अगोदर होतीच ! तेव्हां तसें न व्हावें आणि आपल्याला त्याची जिनगी मिळावी ह्मणून हा भयंकर खटाटोप !'

आतां हे सवाल प्रत्येकीं अनिश्चित पुराव्याच्या स्वरूपाचे आहेत खरे; परंतु त्या सर्वांचीं उत्तरें एका ठिकाणीं केलीं असतां त्यांपासून वरील आरोपाचा बराच खुलासा होणार आहे.

चवथें.—सप्रमाण कोटिक्रम करावयाचा तो फार लांबवूं नये, किंवा जास्त जास्त प्रमाणें देऊन वाढवूं नये. त्याची फारच काथ्याकूट केल्यानें आपल्या पक्षास बळकटी तर येत नाहींच; उलट त्याच्या खरेपणाविषयीं ऐकणाराचा

संशय मात्र वाढतो. थोडींच पण समर्पक प्रमाणें दिल्यानें आपला पक्ष जितका खरा वाटणार आहे, तितका पुष्कळ परंतु निरर्थक प्रमाणें देत बसल्यानें त्याविषयीं श्रोत्यांस संशय मात्र उत्पन्न होतो, आणि वक्त्याच्या स्मरणशक्तीला त्रास पडतो. एवढ्याकरितां कारणें फार लांबवूं नये. आणि वाढवूंही नये. दाखले किंवा उदाहरणें देऊन कारणें व्यक्त करीत जावें. वक्ता आपलें एकच एक आवडतें प्रमाण धरून त्यावर फार वेळ घासाघीस करीत बसूं लागला ह्मणजे शेवटीं होतें काय, कीं अखेर तो अगदीं दमून जाऊन, ज्या धैर्यानें आणि आवेशानें त्यानें भाषणास प्रथम सुरवात केलेली असते, तें धैर्य, तो आवेश आणि तो मूळचा हुरूप हीं सर्व लयास जाऊन तो हतवीर्य होतो, हतश्री होतो. नेमस्तपणा हा सर्वत्र प्रशंसनीय आहे. तेव्हां बुद्धिवाद करतांनां देखील त्याजकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये. तेच ते आधार किंवा प्रमाणें पुनः पुनः सांगण्यांत आलीं तरी चालतील. प्रत्येक वेळीं नवीन नवीन शब्दांनीं तीं सांगतलीं, ह्मणजे ऐकणारास त्यापासून कंटाळा न येतां, त्याची जास्त गोडी लागते, आणि वक्त्यालाही बराच उपयोग होतो.

विरुद्ध पक्षाकडून बुद्धिवादरूपानें जीं प्रमाणें पुढें करण्यांत येतील, त्यांचा भलताच अर्थ करून गैरसमज होईल असें कधीं करूं नये. असें करणें निव्वळ अन्याय होय. यांतील आपली लुच्चेगिरी उघडकीस आल्याखेरीज कधीं राहणार नाहीं; ती तेव्हांच बाहेर पडेल. ती एकदां उदयास आली, कीं श्रोत्यांचा वक्त्यावरील विश्वास उडालाच

त्यांना मग उलट असें वाटूं लागेल, कीं या व्याख्यानकाराच्या ठिकाणीं सदसद्विचारशक्ति, किंवा विरुद्ध पक्षाचें ह्मणणें खरोखरच सप्रमाण आहे असें निःपक्षपात रीतीनें कबूल करण्याइतका प्रामाणिकपणा मुळींच वास करीत नाहीं. अशा प्रकारें वक्त्यावरचा त्यांचा विश्वास समूळ उडून जाणें वक्त्यास कधींही श्रेयस्कर नाहीं.

व्याख्यानाचा रमणीय किंवा चित्तवेधक भाग.— इतर भागांपेक्षां ह्यांत मात्र खरी वक्तृत्वशक्ति आणि तिचें महत्व कळून येत असतें. प्रत्येक व्याख्यानांत रमणीय असा कांहीं भाग अवश्य असावा; आणि वक्तृत्वगुणाचें तेज जर कोठें झळकत असेल, तर तें व्याख्यानाच्या ह्याच भागांत झळकत असलें पाहिजे. आतां श्रोत्यांच्या मनोवृत्तींस उद्देशून भाषण करणें योग्य होईल कीं काय अशी पुष्कळ लोकांना शंका आहे, परंतु त्या शंकेचें निरसन करण्याकडे फुकट वेळ घालविण्यापेक्षां येथें इतकें सांगणें पुरे होईल कीं, ही शंका ह्मणजे केवळ शाब्दिक आहे, आणि तिची निवृत्ति ज्याला ह्मणून कांहीं तारतम्यज्ञान आहे त्याच्याकडून तेव्हांच होणारी आहे. थोडकेंसे तारतम्य लढविलें कीं वरील संशयाचा निकाल लागणार आहे. सत्यशोधांत किंवा साध्या माहितींत मनोवृत्तींचा कांहीं संबंध नसतो; तेव्हां सत्यशोध लावतांनां, किंवा तसली माहिती मिळवितांनां मनोवृत्तींला उद्देशून बोलण्याचें कांहींएक प्रयोजन नसतें; हें कोणीही नाकबूल करणार नाहीं. कोणत्याही गोष्टीविषयीं लोकांची खात्री करून देण्याला त्यांच्या बुद्धीला अनुलक्षून बोललें पाहिजे. तसेंच

सत्य आणि न्यायान्यायविचारांत आपल्या विचारशक्तीचा मुख्यत्वें उपयोग केला पाहिजे. परंतु केवळ श्रोत्यांचें मन वळविणें हाच हेतु असेल, तर तेथें बुद्धिवाद करून उपयोग नाहीं. अशा प्रसंगीं त्यांच्या विस्मय, कौतुक, आश्चर्यादि मनोवृत्तींस जेणेंकरून जागृतावस्था प्राप्त होऊन त्यांचें अंतःकरण आपल्याकडे वळेल, असें बोललें पाहिजे. कारण मनुष्यांमध्यें कांहीं एक प्रकारची चळवळ उत्पन्न होण्यास त्यांच्या मनोवृत्तीच मूळ कारण होत. तेव्हां ज्या प्रकारचा भाव प्रदर्शित करावयाचा असेल, तसल्या प्रकारचे उद्गार काढून तद्भावजनक मनोवृत्ती चंचल करून सोडल्या पाहिजेत, ह्मणजे श्रोते वश होण्यास काडीमात्र आयास पडत नाहीं. सद्गुणी मनुष्य सदाचरणाच्या गोष्टी सांगतांनां कांहींएक गोष्टींत अन्याय झाला असला तर त्या अन्यायाबद्दल किंवा त्या अन्यायपीडित मनुष्याच्या दुःखद स्थितीबद्दल श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत क्रोध किंवा दया उत्पन्न करण्याकरितां झटणार आहे. तसें करण्यास तो मागेंपुढें घेईल काय ?

विषयाच्या प्रमाणव्यवस्थेसंबंधानें प्राचीन लोकांनीं जसे अतोनात श्रम घेतले, तसे विषयांतील या मनोरम भागासंबंधानेंही घेतले आहेत. प्रत्येक मनोधर्माचा त्यांनीं अध्यात्मिक विचार करून शोध केला आहे. प्रत्येक मनोवृत्तीची सुलभ आणि स्पष्ट अशी व्याख्या देऊन, त्यांनीं तिचें थोडेंसें वर्णनही दिलें आहे, व कार्यकारणभावाचा फार बारीक रीतीनें शोध करून त्यासंबंधीं कांहीं नियमही घालून दिले आहेत.

ॲरिस्टॉटल यानें आपल्या 'साहित्यशास्त्रविवेचन' नांवाच्या पुस्तकांत मनुष्याच्या मनोवृत्ती व त्यांचें खरें स्वरूप ह्यांविषयीं फार खोल आणि अत्यंत सूक्ष्म असा विचार केला आहे. तो वाचला असतां नीतितत्वांची उपयुक्त माहिती वाचकांस होणार आहे. तथापि हें मात्र खरें आहे कीं तो वाचल्यापासून वक्त्याला आपलें भाषण चित्तवेधक करण्यास चांगलासा उपयोग होईल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. मनोधर्मांविषयीं तात्विक माहिती करून घेण्यापासून वक्त्याच्या भाषणांत चित्तवेधकता हा गुण येण्याचा बहुधा वानवाच. कारण भाषणाला चित्तवेधकता कशी आणावी हें कांहीं केल्यानें शिकून यावयाचें नाहीं. एखाद्याच्या भाषणांत मूळचीच रसवंती असते. मग तो कसेंही बोलो, त्याचें बोलणें मनमोहक व्हावयाचेंच, हा अगदीं नियम. तो गुण प्रकृतिसिद्धच त्याच्या अंगीं असतो. तेव्हां असा मनुष्य परमेश्वराचा मोठा ऋणी आहे. तो गुण प्रासादिक आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे; दुसरें काय? मनोधर्मासंबंधीं संपादन करतां येईल तेवढें ज्ञान संपादन करून कोणी जरी मोठा पट्टीतला विद्वान झाला तरी त्याचें बोलणें स्वभावसिद्ध दुसऱ्याचें चित्त वेधून घेण्यासारखें असल्याखेरीज शिक्षणादि बाह्योपचारांनीं त्याच्या भाषणांत सरसता आणि मनमोहकपणा येईलच असें खास ह्मणतां येत नाहीं. वक्तृत्वाविषयीं कांहीं नियम घालून दिल्यानें ह्मणजे जास्त बुद्धि वाढणार आहे असा अर्थ नाहीं. पण इतकें मात्र होईल कीं, त्याविषयींचे कांहीं नियम पाळल्यानें बुद्धीला एक प्रकारें चांगलें वळण

लागून, ती भलत्याच दिशेकडे जाण्याची बहुधा फारशी भीति राहणार नाहीं. तिचा चांगला विनियोग झाल्यानें तोटा तर व्हावयाचा नाहींच, उलट झाला तर मोठा फायदा होईल; आणि फायदा व्हावा ह्मणूनच नियम घालून द्यावयाचे. ह्या चित्तवेधनप्रकरणासंबंधानेंही कांहीं नियम सांगण्यासारखे आहेत, ते खालीं दिले आहेत; त्यांकडे वाचकांनीं जरा लक्ष पुरविल्यास उपयोग होणार नाहीं असें नाहीं.

नियम.—व्याख्यानांतील मनोवेधक भागासंबंधानें पाळण्यासारखे असे मुख्य नियम सात आहेत, त्यांपैकीं पहिला नियम असा आहे कीं, आपण हातीं घेतलेला विषय चित्तवेधक होण्यासारखा आहे कीं काय; आणि असेल तर तो कोणत्या ठिकाणीं चित्तवेधक केला असतां विशेष शोभण्यासारखा आहे, हें पाहावें. पण हें समजण्याला अंगीं थोडेंसें तरीं तारतम्य असावें लागतें. त्याखेरीज तें कळणार नाहीं. पुष्कळ विषय असे असतात कीं, त्यांत हा भाग आणून उपयोग नसतो; आणि ज्यांत त्याचा उपयोग होण्यासारखा असतो, तेथें देखील भलत्याच ठिकाणीं चित्तवेधकता आणण्याचा प्रयत्न केल्यानें उलट उपहासास मात्र कारण होईल, हें उघड आहे. तेव्हां एकंदरीनें पाहतां, आपण प्रदर्शित केलेला भाव श्रोत्यांच्या मनावर चिरकाल तसाच कायम राहावा असें आपल्याला व्हावयाला पाहिजे असेल, तर प्रथम त्यांचा समजही आपल्याच बाजूकडचा करून घेण्याला आपण विशेष जपलें पाहिजे. त्यांना असें खात्रीपूर्वक समजून आलें

पाहिजे, कीं हा वक्ता ह्मणतो तिकडे आपण आस्थापूर्वक लक्ष दिल्यास तें अनाठायीं होणार नाहीं. याला साधन हें एक आहे कीं, त्यांत वक्त्यानें स्वतः खरी कळकळ दाखवून अवश्य मन घातलेंच पाहिजे. त्यांची त्यांना स्वतः अशी खात्री वाटली पाहिजे, कीं आपल्या मनाची जी अशी वृत्ति बदलली आहे, ती कांहीं वक्त्यानें आपल्याला फसविण्याच्या हेतूनें चार गोष्टी सांगितल्या त्या ऐकून बदलली आहे असें नाहीं. खरोखर त्याचीं कारणेंच आपल्या वृत्तींत बदल होण्यासारखीं दिसत आहेत. अशा स्थितींत जोंपर्यंत श्रोते येऊन ठेपले नाहींत, तोंपर्यंत यदाकदाचित् वक्त्याच्या भाषणानें त्यांच्या मनोवृत्तींत फेरबदल होऊन त्यांच्यांत कांहीं एक प्रकारची चळवळ उत्पन्न झाली, तरी ती आळवावरच्या पाण्यासारखी थोड्याच अवकाशांत अदृश्य होणार. उघडच आहे, जी गोष्ट मनाला पुरतेपणीं समजली नाहीं, ती एकदां कानावरून गेल्यानें तिचा आपल्यावर परिणाम तो काय व्हावयाचा ? आणि झाला तरी तो टिकणार किती वेळ ? ती कानावरून गेली होती कीं नव्हती याचीदेखील भ्रांतिच राहणार. तसेंच, वक्त्याचें भाषण चाललें असतांना तें ऐकून श्रोत्यांच्या मनाची तत्काळ जी स्थिति होते, ती पुढें तशीच कायम राहत नाहीं, याचें कारण तरी वरचेंच. पुराण ऐकून घरीं आल्यावर ' पुराणांतलीं वांगीं पुराणांतच ' असें ह्मणणाऱ्याप्रमाणेंच, व्याख्यान संपण्याचा उशीर, तें संपून त्या जागेवरून श्रोते हालले कीं, पुढें त्या व्याख्यानांत सांगितलेल्या गोष्टींपैकीं एकही गोष्ट त्यांच्या स्मर-

णांत राहील तर शपथ! त्यांचें आपलें, येरे माझ्या मागल्या, जें असतें तें असतेंच. ते आपल्या पूर्वस्थिती-वर तेव्हांच येऊन बसतात. ह्मणून बहुतेक मोठमोठ्या ग्रंथकारांचें असें मत आहे कीं, आपल्या व्याख्यानांत चित्तवेधक असा जर कांहीं भाग आणायचा आहे, तर तो उपसंहारांत आणावा. त्यासारखें चित्तवेधक भाग आणण्याला योग्य असें व्याख्यानांत दुसरें स्थळच नाहीं; आणि खरोखर, व्याख्यानांतील इतर सर्व गोष्टींचा यथा-स्थित जम बसून, कोटिक्रम किंवा बुद्धिवाद करून श्रोत्यांच्या मनांत विषयाविषयींची कल्पना जागृत करून दिल्यावर, मग उपसंहारांत चित्तवेधक असा थोडकासा भाग आणावा, व हेंच करणें रास्त आहे, असें कोणीही समंजस मनुष्य कबूल करील.

दुसरा नियम असा आहे कीं, चित्तवेधक भाग घाल-तांनां तो निराळा काढून दाखवूं नये. आतां आपण चित्त वेधण्यास अत्यवश्यक जो भाग तो सांगणार आहों, अशी सूचना श्रोत्यांस देऊं नये. असें केल्यानें श्रोत्यांच्या ज्या मनोवृत्ती उत्तेजित व्हावयाच्या, त्या तशाच निर्विकार आणि थंड राहतील. ह्मणजे अर्थात् वक्त्याचा सर्व बेत फसलाच म्हणावयाचा; व तो फसल्यानें उलट असें होईल, कीं श्रोतृसमूह आपल्या भाषणावर निरर्थक टीका मात्र करूं लागेल. तेव्हां प्रत्यक्ष रीतीनें श्रोत्यांच्या मनावर ठसा उमटविण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षां अप्रत्यक्ष रीतीनें तसा प्रयत्न केल्यास, तो पुष्कळ अंशीं फलद्रूप होणार आहे. श्रोत्यांचीं मनें उद्दीपित करण्याची संधि कोठेंही सांपडो,

ती कधीं गमावूं नये. तिचा तत्काल उपयोग करून घ्यावा. अशीं त्यांचीं मनें उद्दीपित होतांच, त्यांस विचार करण्यास काडीमात्र सवड न देतां, एकदम त्यांच्यापुढें इतक्या कांहीं गोष्टी आणि कल्पनाचित्रें मांडावीं, कीं त्यांच्या गर्दीत श्रोत्यांच्या मनोवृत्ती अगदीं तल्लीन होऊन जातील. अंतःकरणांत खरी कळकळ असल्यावर तोंडांतून स्वाभाविक जे थोडकेच शब्द निघतील त्यांच्यायोगानें, हें जितकें चांगलें साधेल, तितकें अगोदर चांगली तयारी करून पुष्कळ बडबड जरी केली, तरी साधण्यासारखें नसतें.

तिसरा नियम असा कीं, आतां तुम्हांस मोहित करून टाकतों असें श्रोत्यांस अगोदर सुचवून ठेवल्यानें, ते मोहित होऊन न जाण्याविषयीं आपल्याकडून राहवेल तितके सावध राहतील; आणि असें झाल्यानें वक्त्याच्या भाषणानें खरोखरच श्रोते मोहित होण्याचा फारच कमी संभव असतो. यावरून मोहित करून सोडतों असें सुचविण्यांत वक्त्यास कितीसा फायदा आहे हें सहज लक्षांत येऊन चुकणार आहे. परंतु धर्मोपदेशक मंडळींच्या मनांत याविषयीं काडीइतकाही विचार येत नसतो. त्यांच्या व्याख्यानविषयांत, अमुक कृत्याबद्दल आपण परमेश्वराचे फार आभारी आहों, तेव्हां त्याचे आभार मानणें हें आपलें कर्तव्यकर्म होय; तसेंच पीडाग्रस्त, दुःखित, गोरगरीब यांवर दया करावी हा आपला धर्म आहे, अशा अर्थाचा कांहीं भाग असला, कीं तो कायतो चित्तवेधक भाग, अशी त्यांची समजूत असते. जेव्हां आपण एखाद्यास असें सांगतों कीं, बाबारे दररोज परमेश्वराची आराधना करीत जाणें, हा आपला

धर्म आहे, ईश्वरोपासना करणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे, त्याला आपण जागलें पाहिजे, किंवा अमुक एक गोष्ट करणें मोठें विचाराचें आणि शहाणपणाचें काम आहे, व ती केली असतां योग्य आणि विचाराचें होणार आहे, तेव्हां आपल्या ह्या सांगण्यानें त्याच्या मनाची खात्री पटून त्यावर त्याचा चांगला संस्कार घडावा ह्मणून पुष्कळ तऱ्हेचे आधार दाखवून आपण कोटिक्रमही करीत असावें; परंतु त्या सांगण्यानें ह्मणजे त्यांच्या मनावर खरोखरीचाच तसा तत्काळ परिणाम घडतो असें कांहीं नाहीं. इतकें मात्र खरें कीं, त्या योगानें सांगितलेल्या गोष्टीचा संस्कार घडण्यास योग्य अशा त्याच्या मनाची स्थिति त्या वेळेस होत असते. हर-एक प्रकारचे मनोविकार उत्पन्न व्हावयाला विधात्यानें तत्तद्वि-कारजनक अशा कांहीं गोष्टी मूळच्याच करून ठेवल्या आहेत. तेव्हां अमुक एक मनोविकार उत्पन्न करायचा ह्मणजे प्रकृतिसिद्धपणेंच जाबास जाब घेणाऱ्या तत्तद्वि-कारजनक गोष्टी श्रोत्यांच्या मनापुढें साद्यंत मांडून ठेवल्या-खेरीज, कसाही वक्ता असो, त्याच्यानें तो मनोविकार कधीं-ही उत्पन्न करवणार नाहीं हें खचित. तसेंच जर कोणी वक्ता आपल्या श्रोत्यांस उद्देशून असें ह्मणेल कीं, ' अहो तुमचें हें औदासीन्य आणि शैथिल्य कोणत्या थरास जा-ईल न कळे; तुह्मांला कोणत्याही गोष्टीची खरी कळकळ अशी नाहींच; तुमच्या अंगीं कृतज्ञता आणि भूतदया हीं सभ्यपणाचीं चिन्हें असावीं, पण तींही नाहींत,' वगैरे पुष्कळ प्रकारें श्रोत्यांची निर्भत्सना करून, त्यांच्यांत आ-वेश आणि उत्सुकता हीं उत्पन्न व्हावीं ह्मणून, वक्त्यानें

किती जरी आपला घसा त्यांच्यापुढें ताणला, तरी त्याच्या त्या कोरड्या ओरडण्यानें त्यांच्या मनास काडीइतका तरी विकार उत्पन्न होईल काय? नाहीं; त्याच्या वरील कोटीनें श्रोत्यांच्या मनांत कृतज्ञता किंवा दयेचा पाझर ह्मणून कांहीं एक सुटणार नाहीं. त्याचें हें भाषण निव्वळ त्यांच्या मनोदेवतेला किंवा विचारशक्तीला उद्देशून झालेलें असतें. परंतु खरोखरच श्रोत्यांच्या मनांत दया उत्पन्न करावयाची ह्मणजे ज्याच्या दुःखद स्थितीकडे श्रोत्यांनीं लक्ष पुरवावें, असें वक्त्याच्या मनांत येत असतें, त्या मनुष्यास होणारीं दुःखें, त्याच्यावर येणारे प्रसंग, वगैरेंचें चित्र हुबेहुब श्रोत्यांच्यापुढें वर्णनरूपानें मांडावें, तेव्हां श्रोत्यांच्या अंतःकरणास दयेचा पाझर फुटून, उपकारबुद्धीचे लोटच्या लोट येऊं लागतात. ह्मणून आपलें भाषण चटकदार आणि हृदयद्रावक होण्याला त्या त्या मनोविकाराचें स्वाभाविक चित्र श्रोत्यांच्या मनामध्यें ढळढळीत उमटविण्याचा वक्त्यानें होईल तितका प्रयत्न करावा. कोणतीही गोष्ट घ्या, ती इंद्रियांस एकदां चांगली समजलेली असली, ह्मणजे त्यायोगानें मनोविकार चांगले उत्तेजित होत असतात, असें साधारण अनुमान आहे. उदाहरणार्थ पहाना, आपल्याला कोणीं कांहीं निरर्थक त्रास दिला असला, किंवा आपल्या शरीराला कांहीं दुखापत केली असली, ह्मणजे अमक्यानें आपल्याला अमुकअमुक प्रसंगीं विनाकारण त्रास दिला होता अशी आठवण होऊन, किंवा त्यानें केलेल्या दुखापतीकडे पाहून, आपला क्रोधाग्नि पुनः भडकत असतो. फार काय, त्याविषयींची नुसती कल्पना पुनः मनांत आली

कीं पुरे, लागलेंच त्याविषयीं आपलें पित्त पुनः खवळतें. याचा अनुभव प्रत्येक मनुष्यास आहेच. इंद्रियांना प्रत्यक्ष रीतीनें ज्ञान होऊन ह्मणा, किंवा गतगोष्टीची कल्पना पुनः मनांत वागल्यानें ह्मणा, मनुष्याच्या मनोवृत्तीवर जसा कांहीं परिणाम घडतो, तसा परिणाम वक्त्याकडून श्रोत्यांच्या मनावर घडण्यास त्यास खरोखर कथेकऱ्याप्रमाणें चुटके वगैरेंचेंच साहाय्य पुष्कळ पाहिजे आहे. हे चुटके हृदयंगम आणि गमतीचे असावे, ह्मणजे ते ऐकल्याबरोबर श्रोत्यांच्या मनावर जो ठसा उठेल, तो अगदीं कायम व्हावा, कालांतरानेंही तो पुसला जाऊं नये. इतके ते चटकदार आणि परिणामालाही टिकाऊ असे असावे.

चवथा नियम असा कीं आपण जे चुटके देणार ते वर सांगितलेल्या स्वरूपाचे आहेत कीं नाहींत हें अगोदर पाहावें. आतां याचा वक्त्यानें आपल्या स्वतःशीं प्रथम अनुभव घेऊन पाहावा. ते आपल्याला कितपत गोड लागतात, आपलें अंतःकरण त्यांकडे कितपत ओढलें जातें, हें पाहून, नंतर त्यावरून आपल्या श्रोतृसमाजाची स्थिती लक्षांत आणून, त्यांस ते कितपत पटतील आणि आपला हेतू साधण्यास कारणीभूत होतील, ह्याचें अनुमान सहज करतां येणार आहे. मूळ हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, जी गोष्ट आपण दुसऱ्याला सांगूं, आणि ती सांगितल्यानें त्याच्या मनाला जो अमुक एक विकार व्हावा असें इच्छूं, तसला विकार वास्तविक आपल्यांत त्या गोष्टीपासून होत असेल, तर त्यांस ती सांगण्यायोग्य आहे. आपल्या मनोवृत्ती चांगल्या जागृत झाल्याखेरीज दुसऱ्याच्या जागृत

कधींच करितां येणार नाहीत. व्यक्तिमात्राच्या मनोधर्मांत असा एक प्रकारचा कांहीं विलक्षण सांसर्गिक संबंध आहे कीं, एकाच्या मनोवृत्ती खरोखर रीतीनें जागृत झाल्या असल्या, कीं त्यास दुसऱ्याच्या वृत्ती उत्तेजित करण्यास फारसे परिश्रम पडत नाहींत. दुसऱ्याच्या मनोवृत्ती कशा वळवाव्या हें त्यास आपोआप सुचत असतें; त्यास मोठें कौशल्य किंवा युक्ति अशी मुळींच लागत नाहीं. हजारों प्रकारचीं विचारचित्रें त्याच्या मनांत येऊन, जणूं काय तींच दुसऱ्याचीं मनें हरण करून घेत असतात. परंतु हा सर्व प्रकार घडतो कधीं? आपल्या स्वतःच्या मनोवृत्ती वश झाल्या असतील तर; एरवीं आड|तच नाहीं तर पोहोऱ्यांत येणार कोठून? यास प्रत्यक्ष उदाहरण वक्त्याचेंच घेऊं या, ह्मणजे झालें. प्रतिपाद्य विषयासंबंधानें त्याची त्याला खात्री पटून, तो त्याच्या मनांत चांगला बिंबला गेला असला, ह्मणजे त्याच्या तोंडांतून जे शब्द निघत असतात ते, व त्याचा सर्व चेहरा, त्याचे अंगविक्षेप, त्याचें वर्तन, एकंदरींत त्याचें सर्व भाषण इतकें रम्य आणि मोहक होऊन जातें, कीं जणूं काय त्यास आंतून प्रोत्साहन मिळत आहे; व त्या योगानें श्रोतृसमूहावर त्याचें असें कांहीं तेज पडतें, कीं तें सांगतां येत नाहीं. 'आपण गोड, तर लोक गोड, नाहीं तर कोण कोणाचें?' अशी एक प्रचारांत ह्मणण्याची रीत आहे. ही येथें लागू केली असतां चालेल असें वाटतें. कारण आपण गोड नसून, दुसऱ्यांनीं आपल्याशीं गोड असावें अशी इच्छा करणें जितकें वेडगळपणाचें काम आहे, तितकेंच आपल्या मनावर ज्या गोष्टीनें कांहीं-

एक संस्कार झाला नाहीं त्याच गोष्टीनें दुसऱ्याच्या मनावर संस्कार घडावा, अशी आशा करणें ह्मणजे मूर्खपणाचें आणि उपहास्यतेचें काम होणार आहे. मागें वक्त्याच्या गुणांविषयीं लिहितांनां यासंबंधानें बरेंच सांगितलें आहे, तेव्हां याविषयीं त्याहून जास्त सांगून जागा आडविण्यांत अर्थ नाहीं. तरी पण सावधगिरीसाठीं एक सूचना करावयाची राहिली ती ही कीं, वक्त्याच्या मनाला जी भावना झाली असेल, तिची बाजवीपेक्षां फाजील अतिशयोक्ती करून वर्णन करण्याच्या नादांत पडूं नये. कारण आपल्या खऱ्या भावना शब्दरूपानें व्यक्त करून दाखविणें देखील अंमळ कठिण जातें; त्यांत त्या जास्त करून सांगण्याच्या भरीस पडल्यावर, मग तर त्या व्यक्त करून दाखविणें अगदींच अशक्य होईल, यांत बिलकुल शंका नाहीं. व्हॉल्टेअर नामें एक फ्रेंच ग्रंथकार होऊन गेला, त्यानें एके ठिकाणीं असें ह्मटलें आहे कीं, वक्त्यानें आपल्या श्रोतृसमूहापुढें कधींही अश्रुपात करूं नये, किंवा स्फुंदूनस्फुंदून रडल्यानें तोंडावाटें शब्दोच्चारही होण्याची मारामार पडेल इतकें अंतःकरण विव्हळ होऊं देऊं नये. नेत्रावाटें अश्रुधारा वाहविण्यापेक्षां, आपल्या मुखांतून निघणारे शब्द दुसऱ्यास रडवून सोडतील अशा स्वरूपाचे निघत असले ह्मणजे पुरे आहे. त्यांचादेखील ओघ पटकन थांबवून धरतां येईल असा असावा. हा ओघ थांबवून धरतां येण्याला, बोलतांनां आपलें देहभान ठिकाणीं राहत नसतें, तें मूळ ठिकाणीं ठेवण्याची फार काळजी घेतली पाहिजे, ह्मणजे आपला शब्दौघ सुरळीत रीतीनें वाह-

णार आहे. अचाट बुद्धीचा जो कोणी वक्ता असेल त्यानेंच वाक्‌चातुर्यानें श्रोतृसमूह सद्गदित अंतःकरण होत्साता ढसढसा अश्रू गाळील असें करण्याचा प्रयत्न करावा. इतरांनीं तसें करण्याच्या नादीं लागून व्यर्थ आपलें हंसें करून घेऊं नये, असें क्विंटिलियनचें साफ सांगणें आहे. हा ग्रंथकार बहुजनसमूहापुढें वक्ता होऊन भाषण करण्यास येत असे, तेव्हां त्याची अशी रीत होती कीं, ज्या मनुष्याच्या दुःखद स्थितीविषयीं श्रोत्यांच्या मनामध्यें कींव उत्पन्न होऊन त्यांनीं त्याजवर कृपादृष्टी करावी असें त्यास वाटत असे, त्या मनुष्याचीं तीं दुःखें आणि तसल्या अपमानकारक गोष्टी आपणा स्वतःस झाल्या असत्या तर आपल्या मनाची कशी स्थिति होऊन गेली असती ह्याविषयींची कल्पना नीट मनांत आणून, त्याच्या दुःखप्रद स्थितीबद्दल आपल्या मनांत कांटा उभा राहिला असें वाटलें ह्मणजे, मग तो श्रोत्यांस दुःखार्णवांत बुडवून टाकण्याच्या भरीस पडे, व त्यांत त्यास त्याच्या इच्छेनुरूप यशही मिळे, असें त्याच्या स्वतःच्या लेखावरून कळतें. आणि हें खचित आहे कीं वक्त्याच्या मनावर दुसऱ्याच्या सुखदुःखाची भावना जितकी जास्त ढळढळीत उमटेल, तितका त्याच्या वाणींत मोहकपणा आणि दुसऱ्याचें मन आकलन करून घेण्याची शक्ति जास्त येणार आहे.

पांचवा नियम असा आहे कीं, श्रोत्यांच्या मनावर जसा भाव उत्पन्न करावयाचा असेल तदनुरूप शब्दयोजना करण्याकडे अवश्य लक्ष पुरविलें पाहिजे. खऱ्या आणि सबळ मनोवृत्तींस वश झालेल्या मनुष्याचें, ह्मणजे

ज्याच्या मनोवृत्ती खऱ्याखऱ्या रीतीनें उचंबळल्या आहेत, त्याचें भाषण जर लक्षपूर्वक वाचलें किंवा ऐकलें, तर खात्रीनें असें वाटेल कीं, तें दांभिक रीतीचें नसून अगदीं साधें आणि खऱ्या भावानें निघालेलें आहे. आतां त्यांत कदाचित भव्य अलंकार असून, तें जरा जोराचें असूं शकेल; परंतु त्यांत नुसता दिखाऊ असा नाजूकपणा मुळींच नसायचा हें खचित. कारण त्याचें सर्व चित्त एकाच गोष्टीनें व्यापून गेल्यामुळें त्यास हजारों तऱ्हेचे कल्पनातरंग चालविण्यास अवकाश मुळींच सांपडत नसतो. ती गोष्ट त्याच्या मनांत फार घोळत असल्यानें तें इतकें तरवरलेलें असतें कीं, जी गोष्ट अंतःकरणांत दृढ बिंबून राहिली तिजविषयींची आपली भावना श्रोत्यांस प्रदर्शित करण्याखेरीज त्यास दुसरें कांहीं सुचत नसतें. अशा मनुष्याच्या भाषणासारखें वक्त्याचें भाषण जर प्रगल्भ, खऱ्या मनोभावाचें आणि साधें असें झालें, तर तें जितकें रसाळ आणि चित्तवेधक होईल, तसें दुसरें कोणतेंही होणार नाहीं. आणि तोच जर प्रथम आपली भाषणपद्धती नीटनेटकी करून, ती सुरेख आणि शोभिवंत दिसायाला मुद्दाम प्रयत्न करावयाला पाहील, तर तेवढ्या वेळांत त्याचा पूर्वीचा जो साहजिक उत्पन्न झालेला आवेश आणि हुरूप होता, तो ऱ्हास पावून त्याला श्रोत्यांचें अंतःकरण सद्गदित करतां येणार नाहीं. त्याच्या संतप्त झालेल्या मनाला ह्या योगानें थंडपणा येऊन, अर्थात् मग त्याच्या भाषणासही शिथिलता प्राप्त होईल. आणि असें झाल्यानें त्याचें बोलणें निव्वळ वरपंगीचें आहे असें लोकांस वाटून, त्यावर ते विश्वासही

ठेवणार नाहींत. लोकांच्या कल्पना उत्तेजित करणें आणि त्यांचें अंतःकरण प्रसन्न करून घेणें, ह्या दोहोंत बरेंच मोठें अंतर असून, दोन्ही सारख्या अवकाशाचीं कामें नाहींत. कल्पना उत्तेजित करणें त्या शांतपणानें आणि स्थिराईनेंच केल्या पाहिजेत. परंतु अंतःकरण प्रसन्न करावयाचें तें तत्काळ झालें पाहिजे, स्थिराईवर टाकून उपयोग नसतो. कारण तें स्थिराईवर टाकल्यानें आपली मूळची जी तातड असते, ती पुढें कमी होत जाते, व मूळचा जो हुरूप असतो तोही लयास जातो. यामुळें आपला जो इच्छित हेतु असतो, तो सिद्धीस जाणें मग कठिण पडतें. दुसरें, कल्पना उत्तेजित करण्यामध्यें आपण फार श्रम घेत आहों आणि आपली कर्तबगारी दाखवीत आहों, असें जरी श्रोत्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें, तरी हरकत नसते. त्यांचें तिकडे दुर्लक्ष असतें. परंतु अंतःकरण प्रसन्न करण्याचें तसें नाहीं. त्यांत सर्व गोष्टी सहजासहजीं आणि स्वाभाविकपणें होत आहेत, असें ऐकणारांस भासलें तरच आपलें भाषण फलद्रूप होणार आहे; एरवीं आपला हेतु सफल होण्याचा संभव फारच कमी असतो.

सहावा नियम असा कीं, व्याख्यानाच्या ह्या चित्तवेधक भागामध्यें असंबद्ध असा दुसरातिसरा परकीय विचार मुळींच आणूं नये. मनोविकार उत्पन्न होऊन ते वृद्धिंगत झाले ह्मणजे, त्यांच्या गतीस विरोध आणणारे किंवा त्यांस भलत्या दिशेस लावणारे असे अनेक आडफांटे येत असतात, ते न येऊं देण्याविषयीं सावध राहिलें पाहिजे. अलंकारादि भूषणांनीं मंडित अशा केवळ दिसण्यांत सुंदर आणि

डौली भाषणपद्धतीनें मन मुख्य विषयास पराङ्मुख राहून काडीइतकेंही न द्रवतां नुसतें रमविलें मात्र जात असतें. तेव्हां असलें देदीप्यमान सौंदर्य व्यर्थ समजून, तें आपल्या भाषणपद्धतीस आणण्याचें कधींही मनांत वागवूं नये. मनोविकार उत्तेजित करण्याच्या खटपटीमध्यें दृष्टांत किंवा उपमा देऊन सांगणें अगदीं धोक्याचें आणि अप्रशस्त होणार आहे. अशा वेळीं उगीच फार वेळ कारणवाद घालीत बसणें देखील चांगलें नाहीं.

आणखी एक सांगण्यासारखा शेवटचा नियम आहे तो असा कीं, भाषण चित्तवेधक जरी असलें, तरी तें फार लांबचलांब होतां उपयोगी नाहीं. 'थोड्यांत जी गोडी आहे ती फारांत नसते.' ही ह्मण सर्वांस माहीत आहेच. फार दिवस गोड अन्न एकसारखें मिळत गेलें, कीं त्याचाही वीट येतो. तद्वत् भाषण चित्तवेधक असलें, तरी तें लांबत गेल्यानें त्यांतील चित्तवेधकता हा गुण बऱ्याच अंशानें नाहींसा होऊन, मग तें भाषण ऐकणारांस पूर्वीप्रमाणें रुचत नसतें. आणखी दुसरें कारण असें कीं, संतप्त झालेल्या मनोवृत्तींच्या भावना क्षणभंगुर असतात. त्या फार वेळ मनांत टिकून राहत नसल्यानें शब्द एकदम भडभड भडभड बोलून न जातां, कोणत्या ठिकाणीं ते थांबवून धरावे ह्याचें ज्ञान झालें पाहिजे. तसेंच अशा वेळेस मनाची वृत्ति तडफड होऊन आवेशयुक्त शब्द मुखांतून निघत असतात; तेव्हां तें शांत वृत्तीवर येऊन सावकाश आणि धिमेपणाचें वर्तन घडेल असें केलें पाहिजे. परंतु आवेश आणि जोर कमी करावयाचा ह्मणून

आपला स्वर एकदम खालीं उतरितां कामा नये. उतरीत उतरीत आवाज कमी केला पाहिजे; आणि पूर्ववत् तीच भावना कायम ठेविली पाहिजे. पूर्वी आणि हल्लीं फरक ह्मणून एवढाच कीं, पूर्वी ती जरा आवेशाच्या शब्दांत प्रदर्शित केली असेल, तर हल्लीं तो आवेश कमी करावयाचा; बाकी सर्व सारखेंच. मुख्य गोष्ट ही कीं मनोवृत्ती फार उच्छृंखल होऊं देऊं नये. त्यांची परमावधी करण्याच्या खटपटींत कधीं पडूं नये. ऐकणारांना आपलें कोणतें बोलणें रुचेल त्याकडे विशेष नजर पोहोंचविली पाहिजे. जो वक्ता आपल्या आवेशाच्या भरांत थांबण्याचीं जीं योग्य ठिकाणें आहेत त्या ठिकाणीं क्षणमात्रही न थांबतां, श्रोत्यांच्या मनोवृत्ती उद्दीपित करण्याच्या हेतूनें एकदम आपलें शब्दरूपी गाडें पुढें ढकलीत असतो, व श्रोत्यास तें आटपेल कीं नाहीं याची मुळींच पर्वा करीत नाहीं, त्याचा हेतु कधींच साध्य होत नसतो. तो आपण होऊन आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेतो असेंच ह्मटलें पाहिजे. त्याच्या ह्या कृतीनें श्रोत्यांच्या मनोवृत्ती प्रज्वलित न होतां, उलट त्या जागच्याजागीं तशाच थिजतात.

उपसंहार.—आपणाला आतां व्याख्यानविषयाचा अखेरचा भाग जो उपसंहार त्याविषयीं येथें विचार कर्तव्य आहे. समयस्फूर्तीच्या ह्मणजे आयत्या वेळीं बोलण्याच्या विषयांत देखील पुष्कळ प्रसंगीं व्याख्यानाच्या परिसमाप्तीचा ह्मणजे हा अखेरचा भाग अगोदर नीट तयार करून लिहून ठेवतात आणि मुखोद्गत करीत असतात. यावरून अखेर गोड करणें किती कुशलतेचें आणि शहाणपणाचें

काम आहे याचा तर्क वाचकांस होईलच. यास अनुभाविक उदाहरण ह्मटलें ह्मणजे, आपण एखाद्या सभ्य गृहस्थास भेटून परत येते वेळीं त्याचा निरोप घेतांनां हात जोडून 'बरें आहे, येतों आतां, आपण बसावें,' वगैरे जें बोलतों त्यांत जें कौशल्य किंवा खुबी असते, तेंच कौशल्य आणि तीच खुबी व्याख्यानाच्या उपसंहारांत असावी लागते. ही खुबी साधावयाला कांहीं शिकलेंही पाहिजे, व कांहीं मूळची अभिरुचि आणि रसिकताही पाहिजे. त्याशिवाय ती साधणें कठिण आहे. व्याख्यानाचा ओघ पूर्वीपासून जसा चालत आला असेल, त्याप्रमाणें त्याची परिसमाप्ति व्हावयाला पाहिजे असते असा नियम आहे; यामुळें त्याविषयीं येथें फारसें कांहीं सांगतां येण्यासारखें दिसत नाहीं. कधीं कधीं व्याख्यानाचा चित्तवेधक भाग उपसंहारांत येत असतो, आणि व्याख्यानविषय वादग्रस्त, ह्मणजे कार्यकारण वाद करून कोटिक्रम करण्यासारखाच असला, तर त्याच्या उपसंहारांत पूर्वी झालेल्या वादाचा गोषवारा किंवा सार काढून, तें जमलेल्या श्रोतृसमाजापुढें इतक्या कांहीं खुबीनें ओतावें, कीं त्यांचीं अंतःकरणें आरशाप्रमाणें सोज्वल होऊन, त्यांत त्या विषयाचें सुरेखसें चित्र वठेल. ज्याच्यावर आपला विशेष भर आहे व जें आपल्या मजबुतीस विशेष कारणीभूत होणार त्याचेंच अखेरीस निरूपण करावें, असा विषयसमाप्तीचा नियम आहे; व तेंच करणें स्वाभाविकपणें बरें दिसतें. धर्मपर व्याख्यानांतील उपसंहारांत पूर्वनिरूपणांत सांगितलेल्या गोष्टींवरून अनुमित सिद्धांत काढून विषयाचें पर्यवसान करतात. परंतु

तें साहजिक झालें आहे असें दाखविण्याची विशेष खबरदारी घ्यावी लागते. इतकेंच नाहीं, पण व्याख्यानाचा ऐक्यभंग होऊं न देतां, ज्या झोंकांत पूर्वनिरूपण झालें असेल त्याच झोंकांत उपसंहार उतरला पाहिजे. कारण हे सिद्धांत मूळ धर्मपुस्तकाच्या आधारानें जरी खरोखर काढलेले असले तरी त्यांजपासून जर एक निराळाच स्वतंत्र विषय निघत असला, तर त्याचा परिणाम कांहीं चांगला होत नसतो. त्यायोगानें उलट व्याख्यानाच्या मूळ हेतू(विषया)पासून श्रोत्यांचीं मनें दुसरीकडे फिरण्याचा संभव मात्र जास्त असतो. तेव्हां तें उपसंहारांत आणून उपयोग नाहीं. आपल्या अंगावर गुळुंब किंवा आवाळूं येत असतें, तें शरीराच्या भागापैकीं एक मूळचें नसल्यानें आपल्याला किती कुरूपता येते बरें? तद्वत धर्मपर व्याख्यानाच्या उपसंहारांत वरील प्रकारचीं अनुमानें काढल्यानें मध्येंच एक आगंतुक विषय निघून, पूर्वनिरूपणानें जो रंग उडालेला असतो, व श्रोत्यांचा जो चांगला ग्रह झालेला दिसतो, त्या सर्वांस विरजण पडतें.

आतां व्याख्यानाचें पर्यवसान कोठें व केव्हां करावें, आणि आपल्या मूळ मुद्याला आणून कसें सोडावें, हें माहीत असणें फार महत्वाचें आहे. कारण गैरशिस्त रीतीनें एकदम व्याख्यानाची परिसमाप्ती करणें आणि व्याख्यान आतां संपेल मग संपेल अशा आशेला श्रोतेमंडळी लागली असतां, उपसंहारासभोंवतीं घिरट्या घालूनघालून त्यांच्या त्या आशेची निराशा करणें, व त्यांस कंटाळा आणणें, कांहीं चांगलें कृत्य नव्हे. श्रोतृसमूह हर्षभरित होऊन आनंदयुक्त अंतः-

करणानें व्याख्यानस्थळाहून आपापल्या घरीं जाण्यास निघेल अशा रींतीनें व्याख्यानाचा शेवट गोड झाला पाहिजे. द्राविडी प्राणायाम करून, रेंगाळत रेंगाळत एकेक वाक्य तोंडावाटें काढीत न बसतां, मोठ्या गंभीर आणि आवेशयुक्त वाणीनें व्याख्यान शेवटास न्यावें, ह्मणजे तो विषय श्रोत्यांच्या मनांत ताजा राहून, व्याख्यानकाराच्या गुणाविषयींही त्यांचा चांगला ग्रह होऊन जाईल. 'शेवट गोड तर येथूनतेथून सर्वच गोड' ही ह्मण येथें पूर्णपणें लक्षांत ठेवावी.

व्याख्यानाचा मुख्य हेतु.—वक्त्यानें व्याख्यानाची जुळणी करतांनां व व्याख्यान देतांनां आपला व्याख्यान देण्याचा मूळ उद्देश काय आहे हें विसरतां कामा नये. तो उद्देश ह्मटला ह्मणजे श्रोत्यांचीं मनें वळविणें हा होय. आणि हा हेतू साधण्यापुढें वक्त्यानें आपला मान, सन्मान आणि कीर्ति हीं सर्व रद्द असें समजलें पाहिजे. वक्त्यानें श्रोत्यांस असें भासवून दिलें पाहिजे कीं, आपण जें बोलतों तेंच खरें, व आपण तद्वत् आचरण केलें पाहिजे. असा श्रोत्यांच्या मनाचा संकल्प झाला, ह्मणजे त्यांतच वक्त्याची थोरवी आहे, व त्याला शाबासकीदाखल योग्य बक्षीस तेंच आहे.

भाग ७ वा.

व्याख्यान देण्याच्या निरनिराळया रीती.

ह्या रीती चार आहेत:—

१. हस्तलेखावरून व्याख्यान विषय वाचून दाखविणें.

२. व्याख्यान लिहून काढून अगोदर तें पाठ करणें, व नंतर तोंडानें बोलून दाखविणें.

३. विषयाचें साधारण चित्र प्रथम मनांत आणून आयत्या वेळीं जसे विचार सुचतील तसे ते प्रकट करणें.

४. विशेष महत्वाचे जे भाग असतील, ते अगोदर चांगले तयार करून पाठ करणें, आणि बाकीचे वेळेवर जसे शब्द सुचतील तशा शब्दांनीं व्यक्त करणें.

हस्तलेख वाचणें.—वर सांगितलेल्या चार रीतींपैकीं प्रत्येकींत नफानुकसान आहेच. सर्वांत सोपी रीत ह्मटली ह्मणजे पहिली होय. ही रीत उपदेशरूप आणि शास्त्रीय विवरणामध्यें फार उपयोगी पडते. कारण तशा प्रसंगीं श्रोत्यांचें मन ओढून घेण्यापेक्षां त्यांना आपल्या भाषणापासून कांहीं तरी बोध व्हावा, हाच काय तो वक्त्याचा मुख्य हेतु असतो. परंतु प्रत्येक नियमास कांहीं तरी अपवाद असतोच. पहिल्या प्रकारच्या व्याख्यान देण्याच्या

पद्धतीपासून बराच मोठा उपयोग होतो, हें डा. चामर्सच्या उदाहरणावरून सहज कळून येणार आहे. आपलीं धर्मविषयक व्याख्यानें वाचतांनां तो ठिकठिकाणीं जोर देऊन आणि पुनः फार जलद वाची, त्यायोगानें त्याच्या वाचण्यापासून ऐकणाराच्या मनावर चांगला ठसा उठत असे.

व्याख्यान लहानशा कागदाच्या तुकड्यांवर लिहून आणूं नये. कारण तशानें असें होतें कीं, पानें उलटण्याचा वारंवार त्रास पडून शिवाय बोलण्यांत खंड पडलासा दिसतो. आणखी एक महत्वाची सूचना करावयाची आहे, ती ही कीं, मुद्याचे जे शब्द असतील त्यांच्याखालीं एक ठळक रेघ मारावी, ह्मणजे वाचतांनां ते चट्कन नजरेस येऊन ते जोरानें उच्चारण्यास सुलभ पडतें. अर्थात् कोणत्या शब्दावर विशेष जोर द्यावयाचा आहे, त्याविषयीं मात्र अगोदर चांगला विचार झाला पाहिजे. आठवून बोलण्याला जितकी काळजी घ्यावी लागते, तितकीच लिहून आणलेलें वाचण्यामध्यें जर घेतली, तर खरोखर त्यापासून परिणामही चांगला होईल.

प्रसिद्ध वक्ता मि. जॉन ब्राइट यास धर्मविषयक आणि व्यवहारविषयक लेखी व्याख्यानाविषयीं आपलें कसें काय मत आहे असें एका गृहस्थानें विचारल्यावरून त्यानें त्यास खालील माहिती दिली:—तो ह्मणाला ‘ मी आज तीस वर्षांत व्याख्यान लिहून कधींही तयार केलें नाहीं. लिहिण्याचें काम फार त्रासदायक असतें; त्याहून ध्यानांत ठेवण्याचें तर फार कठिण. पण लिहून वाचलेल्या व्याख्यानासंबंधानें लोकांचा ग्रह चांगला होत नसतो. तेव्हां आप-

त्याला जें कांहीं बोलावयाचें असेल त्याचें अगोदर चांगलें मनन करून त्यांतील ठोकळठोकळ गोष्टींचें एक टांचण तयार करावें. विषयाची मात्र आपल्याला चांगली माहिती असली ह्मणजे झालें. ती असल्यावर मग मनुष्याला संबयीनें सहज चांगलें भाषण करितां येतें. धर्मपर व्याख्यानांसंबंधानें या बाबतींत मी फारसें कांहीं सांगूं शकत नाहीं. इतर व्याख्यानांस जे नियम लागू आहेत ते त्यांलाही असावे असें वाटतें. इतकेंच कीं, इतर प्रसंगीं साधारण विषयासंबंधानें भाषण करण्यास वक्त्याला पुष्कळ साहित्य मिळण्यासारखें असतें, तसें धर्मविषयक व्याख्यान देण्याला मिळत नाहीं. तो विषय गहन असतो, व वेळही अगदीं मर्यादित असतो. बहुधा पाद्री लोक चांगले वक्ते नसतात, व ते होणारही नाहींत; कारण वक्तृत्वाची स्वाभाविक देणगी त्यांच्या अंगीं नसते. त्यांच्या मनावर न्यायशास्त्राचा संस्कार झालेला नसतो. त्यांना पुष्कळ विचार सुचत नसतात, व त्यांचें बोलणेंही मनापासून नसतें. दुसऱ्याचें सहज मनरंजन करणाऱ्या जाड्या वक्त्याच्या अंगीं जी नैसर्गिक तत्परता असावी लागते, तिचा त्या पाद्र्यांचे ठिकाणीं गंधही नसतो. धर्मपुस्तक वाचून उपदेश करण्याची जी रीत आहे ती जर बंद केली, तर धर्मपर व्याख्यानें हल्लींपेक्षां अंमळ बरीं वठतील. परंतु त्यांत हें एक व्यंग राहील कीं, भोळ्या मंडळीवर त्याचा चिरकालपर्यंत ठसा राहणार नाहीं. समजा कीं, एखाद्या मनुष्याला विषयाचें चांगलें ज्ञान आहे, आणि ईशसत्तेनें वक्तृत्व ही देणगी त्याच्या अंगीं आहे,तर अशा मनुष्यानें व्याख्यान वाचणें हें एक त्याच्या

ठिकाणीं कमीपणाच समजला पाहिजे. आतां ज्याला विषयाचें ज्ञान नाहीं, व अंगीं वाक्चातुर्यही नाहीं अशानें व्याख्यानविषय वाचलाच पाहिजे, कारण त्याशिवाय त्याला दुसरा मार्गच नसतो. परंतु प्रत्येक आठवड्यास तोच तो विषय त्याच मंडळीपुढें वाचणें किंवा व्याख्यानरूपानें सांगणें फार कठिण काम आहे. तें वक्त्याला कठिण जातें इतकेंच नाहीं,तर श्रोत्यांनाही त्याचा कंटाळा आलेला असतो. आतां जे मोठ्या मनाचे आहेत, जे विशेष ज्ञानी आहेत, व ज्यांचा पराक्रम मोठा आहे अशांना मात्र तें चांगलें साधत असतें. बाकी वाटेल तो मनुष्य हें काम करूं शकेल असें ह्मणणें ह्मणजे मोठें आश्चर्यच ह्मणावयाचें; निदान वाटेल तो मनुष्य हें काम करील किंवा नाहीं याची मला तर शंका आहे. ह्मणून आपण विचारलेल्या प्रश्नासंबंधानें मी खात्रीपूर्वक कांहींएक सांगूं शकत नाहीं. तथापि एकंदरींत असें सुचवितों कीं, एखाद्या विषयावर ज्याला चांगलें बोलतां येत असेल त्यानें बोलावें, ह्मणजे परिणाम चांगला होईल, व ज्याला बोलतां येत नसेल त्यानें अर्थात् तो विषय लिहून वाचला असतां बरें होणार आहे.'

आठवून बोलणें—तोंडपाठ करून आणलेल्या भाषणानें प्रचलित वादग्रस्त विषयांवर बोलणारांचा क्वचितच नांवलौकिक होतो. परंतु त्यांच्याखेरीज इतर जे वक्ते आहेत, उदाहरणार्थ पाद्री लोक, त्यांनीं जरी पाठ केलेलें व्याख्यान दिलें तरी त्यांची बरीच मान्यता होते. बूझे मीनलान आणि बोरडेलो ह्या तीन फ्रेंच पाद्र्यांच्या उदाहरणांवरून वरील गोष्टीची सत्यता कळून येणार आहे. ही

मंडळी आपलीं व्याख्यानें तोंडपाठ करून येत असत, असें असतांही त्यांची मोठी प्रख्याति झाली होती. याचें कारण निःसंशय हेंच असावें कीं, वादग्रस्त विषयांत वादाचा मुद्दा एकच एक कधीं असूं शकत नाहीं; तो नेहमीं बदलत असतो. हातीं धरलेल्या मुद्याच्या प्रश्नाचे नवीननवीन रंग दृष्टोत्पत्तीस येत असतात, त्यांस आकस्मिक कांहीं एक दिशा प्राप्त होत असते. त्यामुळें एकांत स्थळीं विचारानें तयार केलेलें भाषण असल्या प्रसंगीं कुचकामाचें ठरतें. वादविवाद करते समयीं बोलतांनां त्यास जणूं काय अपायकारक हवा लागून तें बिघडतें, व त्यामुळें इष्ट हेतु सिद्धीस जात नाहीं. तसें धर्मपर व्याख्यान देणाराचें नसतें; त्याचा मुद्दा निश्चल राहतो. त्याला कधीं नवीन रंग येत नाहीं, किंवा त्याची दिशा बदलत नाहीं, ह्यामुळें सर्व गोष्टी त्याच्या स्वाधीनच्या असतात. आणि यदाकदाचित् तें व्याख्यान तयार झाल्यानंतर त्याच्या मनांत कांहींएक प्रकारची प्रेरणा उत्पन्न झाली, तर ती व्याख्यान देते वेळीं त्यास पुढें आणतां येते.

पूर्वी जे महान् महान् वक्ते होऊन गेले, तेदेखील आपलीं व्याख्यानें अगोदर पाठ करून नंतर देत असत; निदान व्याख्यानाचा कांहीं भाग तरी ते पाठ करीत असतील असें म्हणावें लागतें. डेमॉस्थेनीस आणि सिसेरो हे दोघेही व्याख्यान देण्यापूर्वी तें शब्दशः तोंडपाठ करीत होते किंवा नाहीं याबद्दल खात्रीलायक आधार नाहीं.

परंतु अंगीं कांहीं कौशल्य नसतांही निव्वळ पाठ केलेलें भाषण चांगलें वठूं शकतें. मात्र तें पाठ केलेलें ते-

व्हांच उघडकीस येतें. असल्या भाषणांतील शब्द अगदीं ठराविक आणि मर्यादित असतात; व त्यायोगानें श्रोत्यांच्या मनावर व्हावा तसा परिणाम होत नाहीं. तसलें भाषण ऐकण्यास त्यांना मोठासा उल्हास वाटत नसतो. ते त्याचा नेहमीं अनादर करितात. यासंबंधानें एक अडचण येत असते ती येथें सांगितली पाहिजे. समयविशेषीं वक्त्यास पाठ केलेलें वेळेवर आठवत नसतें. ही अडचण दूर व्हावी ह्मणून त्यानें अगोदर एक चांगलें टांचण करून ठेवावें, किंवा समयस्फूर्तीनें बोलण्याची जर त्याला ताकद असली, तर सुटलेल्या संदर्भास येऊन मिळेपर्यंत त्यानें आयत्या वेळीं सुचेल तसें बोलावें.

समयस्फूर्तीचें व्याख्यान.—विषयाचा नकाशा पूर्णपणें मनांत आणून नंतर आयत्या वेळीं जसे शब्द सुचतील तसें बोलून विचार प्रकट करण्याची रीत खरोखर सर्वांत उत्तम आहे. याच रीतीनें लोकांवर आपलें तेज पडणार आहे. आणि ज्याला ही रीत चांगली साधली नाहीं, तो वक्ता या नांवास पात्र होत नाहीं. कांहीं विशेष प्रसंगीं मनुष्यास विषय तयार करण्यास इतर पद्धतीचें अवलंबन करावें लागतें हें खरें. परंतु एखाद्या प्रसंगीं आयत्या वेळीं बोलण्याचें जर कारण पडलें, तर त्याला तसें बोलतां आलें पाहिजे. वर निर्दिष्ट केलेल्या चार रीतींपैकीं हीच रीत सर्वांत श्रेष्ठ कां, याचें कारण व्हेटलेसाहेबांनीं आपल्या साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथामध्यें चांगलें दिलें आहे. तें असें:—या रीतीनें वक्ता जे विचार प्रकट करीत असतो ते ऐकून श्रोत्यांस असें खात्रीनें वाटत असतें कीं,

ते विचार वक्त्याचे डोक्यांतून याच वेळीं अगदीं मनापासून निघालेले आहेत. त्यास कोणत्याही ग्रंथाचें त्या वेळीं साहाय्य न मिळतां तो केवळ आपल्या बुद्धिबलानेंच भाषण करतो आहे असें पाहून त्याच्या त्या श्रमाबद्दल त्यांना मोठा कळवळा येतो, व त्यायोगानें त्यांचें चित्त त्या भाषणाकडे अधिक वेधलें जातें. भोपळा वगैरे कांहीं एक साहित्य न घेतां केवळ आपल्या बाहुबळानें पाण्यांतून मोठ्या शिताफीनें पोहून जाणाऱ्या इसमाप्रमाणें समयस्फूर्तीनें बोलणाऱ्या वक्त्याचें श्रोत्यांस कौतुक वाटत असतें. अशा वक्त्यानें आपलें काम उत्तम रीतीनें बजाविल्यावर त्या संकटांतून तो मोठ्या चतुराईनें पार पडला असें पाहून ऐकणारांस त्याची मोठी धन्यता वाटते. त्यांत विशेषेंकरून ज्यांना आपल्या अंगीं हा गुण नाहीं असें वाटत असतें, अशा श्रोत्यांना तर त्याचें फारच नवल वाटतें. असा वरील पद्धतीपासून मोठा फायदा आहे. यांशिवाय आणखी एक फायदा आहे तो असा कीं, वक्त्याला तशा व्याख्यानांत शब्दस्वातंत्र्य मिळून वाटेल तशा भराऱ्या मारावयास सांपडतें; व यामुळें त्याचें तें भाषण मोठें जोरदार वठतें.

या पद्धतींत भाषण अगदीं अस्खलित असावें लागतें, व भाषेवर वक्त्याचा चांगला पगडा असून तींतील शब्द अगदीं त्याच्या जिव्हाग्रीं असले पाहिजेत. हे गुण कसे संपादन करावे याविषयीं तिसऱ्या भागांत सांगितलेंच आहे.

चवथी रीत.—हीमध्यें वरील दुसऱ्या व तिसऱ्या रीतींचीं बहुतेक सर्व लक्षणें येतात. मात्र हिच्यासंबंधानें

ध्यानांत ठेवण्यासारखी एक गोष्ट आहे, ती ही कीं जें कांहीं पाठ केलेलें आठवून बोलावयाचें असतें त्यांत, व समयस्फूर्तीनें आयत्या वेळीं जें बोलावयाचें असतें त्यांत, कांहीं-एक अंतर दिसूं देऊं नये; ह्मणजे असें कीं अमुक एक भाग पाठ केलेला, व अमुक आयत्या वेळेचा असें ऐकणारांस दिसून न येईल अशा रीतीनें सारखें बोलत जावें. कारण हें बिंग जर बाहेर पडलें तर व्याख्यान निरुपयोगी होऊन जाईल.

वाचण्यापेक्षां बोलण्यानें विशेष उपयोग कां होतो याचें कारण सहज समजण्यासारखें आहे. दोन्ही पक्षांचीं सैन्यें समोरासमोर उभीं राहिलीं ह्मणजे लागलेंच उभयतांस युद्धाचें स्फुरण येत असतें, व तोफांच्या भडिमारानें शत्रूच्या सैन्याची फळी मोडून त्याच्या तोफखान्यास आग लागली असतां विरुद्ध पक्षांतील योद्ध्यास जसा परमानंद होत असतो, तद्वत् व्याख्यानकार आपल्या समाजास सामना देत असतांनां आपले वाग्बाण सोडून त्याचें हृदय विदारण करूं लागला असतां, त्यास एक प्रकारचा आनंद होऊन जास्त स्फुरण येत असतें. अशा प्रसंगीं श्रोत्यांचीं मनें खळबळून गेल्यानें त्यांच्या मनांत कर्तव्यबुद्धि जागृत होऊन तसें झाल्याचीं चिन्हें ते आपल्या वर्तनानें दर्शवितात. उघडच आहे, आगीवर तेल टाकलें असतां जास्त भडका व्हावयाचा. आपल्या व्याख्यानाचा ठसा उमटविण्यास नुसता मंडळीचा मोठा समाज असला तरी पुरे आहे. मग त्यांच्यांत दुफळी नसली, व प्रतिपाद्य विषयाकडे जरी कोणाचें विशेष लक्ष लागलें नसलें, तरी हरकत नाहीं. जें भाषण दहापांच

मंडळीमध्यें प्रशस्त अंतःकरणानें ऐकलें जाईल, तेंच मोठ्या समाजांत झालें असतां त्यानें सर्व जनसमूह अगदी खळबळून जाईल. तसेंच जो कोटिक्रम सर्व समाजास हंसवून सोडील, तोच दोनचार मंडळींत थट्टेवजादेखील मानला जाणार नाहीं.

परंतु डोक्यांतून आपोआप योग्य विचार निघून ते निवडक शब्दांनीं व्यक्त केले असतां, व त्याचप्रमाणें आयत्या वेळीं पदरचना उत्तम रीतीची बनली जाऊन योग्य कल्पनातरंग सरणीबद्ध निघाले ह्मणजे, मनास एक प्रकारचा आनंद होत असतो. ही रीत साधारण प्रचारापासून जरी फार भिन्न आहे, तरी तिच्या त्या अद्वितीय शक्तीच्या योगानें पुनः पुनः जरी ती उपयोगांत आणिली, तरी प्रत्येक वेळेस तिच्यापासून नवीन नवीन आनंद होत असतो. वक्ता किती जरी मोठा विद्वान असला, तरी तो आपलें व्याख्यान थोडेंबहुत लिहून काढून पाठ करून ठेवीत असतो. परंतु त्यांच्या अंगीं एवढें चातुर्य असतें, कीं तो, पाठ केलेलें आणि आयत्या वेळीं सुचलेलें या दोहोंचा एक जीव आपल्या भाषणांत इतका बेमालूम करतो, कीं पाठ केलेलें कोणतें आणि आयत्या वेळीं सुचलेलें कोणतें हें ओळखण्यास ऐकणारास तो कांहींच मार्ग ठेवीत नाहीं, अशी त्याची मोठी शिताफी असते. परंतु हेंच वक्त्याच्या अडाणीपणामुळें चांगलें जुळलें नाहीं असें श्रोत्यांस दिसून आलें, तर त्याच्या त्या व्याख्यानाचा सर्व रंग त्यानेंच बिघडवून टाकिला असें होईल.

परंतु लिहून आणलेल्या वादग्रस्त विषयावरील व्याख्यानांत

वक्त्याला वरील हातोटीनें श्रोत्यांस फसविण्यास मार्ग नसतो. कारण त्या विषयाची भाषा त्याच्या तोंडून त्या वेळेस ताजी निघालेली नसते, यामुळें ते तो विषय छापील मजकुराप्रमाणें लेखितात. पुष्कळ प्रसंगीं वक्त्याच्या शरीराची आकृति, त्याचा आवाज, त्याची बोलण्याची शैली, इत्यादि गोष्टी बऱ्याच अंशीं त्याच्या शब्दास जोर आणि उद्दीपन देण्यास कारणीभूत होतात. वक्त्याच्या एकंदर कृतीमध्यें त्याची व्याख्यानशैलीही येत असते. तेव्हां ती मूळ अवश्यमेव चांगली असली पाहिजे, असें प्रसिद्ध वक्ता डेमॉस्थेनीस याचें ह्मणणें आहे. वक्त्याच्या संभषणामध्यें शैली हाच कायतो प्रधान गुण असतो, असें सिसेरोही ह्मणतो. आणखी त्याचें असें ह्मणणें आहे कीं, शैली उत्तम असल्याशिवाय व्याख्यान अत्युत्तम कधींच होणार नाहीं, व एखाद्या साधारण मनुष्याच्या अंगीं हा गुण असला, तर तो मोठ्या प्रासादिक वक्त्यास देखील मागें टाकील. ह्या गुणाची हल्लींच्या काळीं ज्याला गरज लागणार नाहीं असें फारच थोडे लोक आहेत. इतर पुंजी जरी जवळ थोडी असली, तरी ती या गुणानें झांकली जाते. हें ह्मणणें अक्षरशः खरें आहे. प्रत्येक काळामध्यें जेवढे ह्मणून नांवाजलेले वक्ते झाले आहेत त्यांचा नांवलौकिक होण्यास तरी त्यांची व्याख्यान देण्याची शैली हेंच कारण झालें आहे.

प्रख्यात निबंधकार मॉन्टेन यानें आपल्या निबंधांत एके ठिकाणीं असें ह्मटलें आहे कीं, परम उदार जो ईश्वर त्यानें सर्व मनुष्यांचे ठिकाणीं सर्व गुण सारखेच ठेवले

नाहींत. या त्याच्या वाक्यावरून असें निघतें कीं मनुष्यानें अल्पसंतोषी असावें. वक्तृत्वासंबंधानें देखील आपण असेंच पाहतों. कित्येक मंडळीच्या अंगीं इतकी समयसूचकता असते, कीं ते कसाही प्रसंग आला तरी बिलकुल न डगमगतां सहज रीतीनें व्याख्यान देत असतात; आणि कित्येक इतके मंद आणि जड बुद्धीचे असतात कीं त्यांना पुष्कळ दिवसपर्यंत मोठे परिश्रम करून अगोदर विषय तयार करावा लागतो. असें केल्याखेरीज त्यांस एक अक्षरही आयत्या वेळीं सुचत नसतें.

हा निबंधकार ह्मणतो कीं ' जर मला उपदेश करण्याचा अधिकार असता, व तितकी माझ्या अंगीं योग्यताही असती, तर मी मंडळींना खचित असें सांगितलें असतें, कीं जे कोणी मतिमंद असतील त्यांनीं धर्मोपदेशकाचें काम करावें; व जे चलाख, आणि तीव्र बुद्धीचे असतील त्यांनीं वकिली करावी. कारण धर्मविषयामध्यें वक्त्याला आपलें भाषण तयार करण्यास वाटेल तितकी सवड असते; शिवाय त्याचें बोलणें चाललें असतां त्याला बहुशः मध्येंच प्रश्न करून कोणी आडवीत नाहींत, कीं त्यास कसलेही अडथळे येत नाहींत;यामुळें त्याचें व्याख्यान निर्वेध चालतें. तसें वकिलाचें नाहीं. त्यास प्रत्येक प्रसंगीं तोंडास तोंड देऊन विरुद्ध पक्षाशीं सामना करावा लागतो, आणि विरुद्ध पक्षानें मध्येंच कांहीं शंका किंवा हरकती काढल्या, ह्मणजे त्यांचें खंडन करण्यासाठीं त्याला आयत्या वेळीं समर्पक उत्तरें शोधून काढावीं लागतात, व अशा प्रकारें आपल्या पक्षाचें समर्थन करावें लागतें. असें जरी

आहे तरी एखाद्या प्रसंगीं उलट प्रकार घडून येतो. 'फ्रान्स देशाचा राजा फ्रान्सिस याची व पोपची मार्सेल्स येथें गांठ पडावयाची होती. त्या प्रसंगास अनुसरून कांहीं तरी बोलावें लागेल ह्मणून राजानें तें काम आपल्या एका वकिलाकडे सोंपविलें होतें. ह्या वकिलाची वक्तृत्वासंबंधानें मोठी ख्याति होती, व त्यानें आपलें सर्व आयुष्य वकिलीच्या धंद्यांत घातलें होतें. राजाची आज्ञा झाल्यावर या स्वारीनें पारिस येथें असतांच फार परिश्रम करून तें भाषण तयार करून ठेविलें. परंतु चमत्कार असा झाला कीं, पोप यानें आपण काय बोलणार त्याचें एक टांचण प्रथम राजाकडे अवलोकनासाठीं पाठविलें. पोपला अशी भीति पडली कीं, न जाणों कदाचित् राजाजवळ असणारे जे परदेशीय राजांचे वकील आहेत त्यांना लागण्यासारखें आपल्या भाषणांत कांहीं असेल, तेव्हां तें राजास प्रथम दाखविलें असतां बरें. याप्रमाणें तें टांचण फ्रान्सिसच्या वकिलाच्या हातीं गेलें. तें त्यानें वाचून पहिल्यावर त्याचा पूर्वीचा सर्व बेत फिरला. शेवटीं तो निराळ्या तऱ्हेचें भाषण तयार करावयास लागला, व आयत्या वेळीं त्यास तें न साधल्यामुळें त्याचें तें काम दुसऱ्या एका वकिलाच्या गळ्यांत घालावें लागलें.'

'धर्मोपदेशकापेक्षां वकिलाचें काम फार कठिण आहे; असें असूनही माझ्या मतें पटण्यासारखे जितके वकील झाले आहेत तितके धर्मोपदेशक झालेले नाहींत. चटकदार व खुबीच्या भाषणाचा अंमल तेव्हांच बसतो, परंतु वकिलाच्या भाषणाचें तसें होत नाहीं. त्याचा स्थिरपणें विचारच करावा

लागतो. चांगलें बोलतां येणें शिकण्यासाठीं आपल्याला फुरसत नाहीं असें ह्मणून जे स्तब्ध बसतात, व ज्यांना वेळ असूनही त्या वेळेचा चांगला उपयोग करून घेतां येत नाहीं अशी मंडळी केवळ हतभागीच समजली पाहिजे. सिविरस क्याशसाविषयीं असें सांगतात, कीं तो समयस्फूर्तीचें भाषण फार उत्तम करीत असे; व अशा कामीं तो उद्योगापेक्षां नशीबावर फार हवाला देत असे. साधारणपणें मनुष्य बोलत असतां जर त्याला कोणीं मध्येंच अडथळा केला तर त्याचा सर्व घोटाळा होत असतो, परंतु या क्याशसचें उलट होतें. त्यास त्यायोगानें दुप्पट जोर येत असे. त्याचे शत्रू त्या कारणामुळें त्यास चिरडीस नेण्यास फार भीत असत; कारण त्यांना हें माहीत होतें कीं, याला जितका राग आणावा तितकें त्यास स्फुरण येऊन त्याचा फायदाच होत असे.

श्रोते.—एकंदर श्रोतृसमाज, विशेषतः ज्यांच्यापुढें वक्त्यास उभें राहून बोलावयाचें ती मंडळी, कशा प्रकारची आहे हें वक्त्यानें प्रथम ताडलें पाहिजे. ज्या प्रचंड जनसमूहापुढें तो उभा राहतो त्यास त्यानें योग्य मान दिला पाहिजे. बहुसमाजाचीं मतें आणि त्यांचा हेतु यांत कांहींच अर्थ नसतो असें कित्येक वक्त्यांना वाटत असतें; एक प्रसिद्ध वक्ता तर असें ह्मणतो कीं समाज ह्मणजे एक मोठें पोर आहे., दुसऱ्या एकाचें ह्मणणें असें आहे कीं, समाज हें एक गाढव आहे, व आपण त्याला हांकून वाटेवर आणलें पाहिजे, तें जिकडे जाईल त्याच्या मागोमाग आपण जातां कामा नये. आतां या ह्मणण्यांत कांहीं

तथ्य असेल, परंतु मोठ्या जनसमूहासंबंधानें पाहूं गेलें तर त्यांत बरीच मंडळी सभ्य असते, यांत संशय नाहीं. तेव्हां असला समाज पाहून पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली नाहीं असा एकही सुविचारी मनुष्य सांपडणार नाहीं. त्या समाजाला खऱ्याचें खोटें करून दाखविलें असतां तें जसें पटणार आहे, तसें खऱ्याची खात्री करून दिली असतां तेंही त्यांना पटणार हें उघड आहे. वक्ता जर त्यांना तुच्छ मानून त्यांच्याशीं तशी कृती करील, तर त्याचा हेतु कधींही सफल व्हावयाचा नाहीं. त्यानें किती जरी बडबड केली तरी श्रोत्यांचें मन त्याच्याकडे वळणार नाहीं. याकरितां वक्ता श्रोत्यांचा तिरस्कार जितका न करील तितका त्याला फायदाच होणार आहे. त्याला जें सांगावयाचें तें त्यानें मोठ्या सौम्यतेनें आणि सभ्यपणानें मोहक अशा शब्दांनीं सांगितलें पाहिजे. त्याच्या श्रोतृगणापैकीं प्रत्येकास असें वाटलें पाहिजे कीं हा वक्ता आपल्यासच अनुलक्षून बोलत आहे, व त्याचा आपल्यावर मोठा भरंवसा आहे.

इमर्सन ह्मणतो कीं, वाजविण्याचीं जीं कांहीं वाद्यें आहेत त्यांतलेंच समाज हें एक मोठें विस्तृत व नानासुरांनीं भरलेलें वाद्य आहे. हें वाजविण्याला कांहीं अंगचें शहाणपण लागत असून त्याचा थोडा अभ्यासही करावा लागतो, ह्मणजे त्यापासून होणारा परिणाम फारच अद्भुत असा होतो. श्रोतृसमाज ह्मणजे एके ठिकाणीं जमलेलीं कांहीं डोकीं, असाच केवळ अर्थ नाहीं. परस्परांविषयीं परस्परांत एक प्रकारचें प्रेम आणि कळवळा असल्यानें त्या समाजास सार्वजनिक संस्थेचें स्वरूप येऊन, ज्याप्रमाणें

विद्युज्जनक यंत्रांमधील विद्युत् त्या यंत्राच्या प्रत्येक घटामध्यें प्रवेश करते, त्याप्रमाणें या समाजरूपी वाद्यांतील प्रत्येक व्यक्तीमध्यें आणि विशेषतः वक्त्यामध्यें परस्परांविषयींचें प्रेम आणि कळवळा हे गुण वसत असतात. कोणत्या प्रसंगीं मनुष्याचा क्रोधाग्नि पेटविला जाईल हें अगोदर समजल्याखेरीज, त्याच्यानें श्रोते मंडळी कधींही खवळविली जाणार नाहीं. परंतु हें तत्व माहीत नाहीं असे पुष्कळ वक्ते सांपडतील. अशांना मुकाट्यानें खालीं बसण्याचा प्रसंग येतो. बहुशः समाजांतील पुष्कळ मंडळी अशा स्वभावाची असते, कीं त्यांना प्रोत्साहन मिळाल्याशिवाय त्यांच्या हातून कांहींएक घडत नसतें. मनोवृत्तींचा त्यांच्यावर इतका कांहीं विलक्षण पगडा बसलेला असतो, कीं तेथें विचाराचें कांहींच चालत नाहीं. तेव्हां बुद्धिवान् आणि शहाण्या लोकांना पटण्यासारखीं कारणें किंवा प्रमाणें सांगून वरील समाजांत बोलणें केवळ अरण्यरुदित होणार आहे. असा जर प्रकार आहे, तर त्या मंडळीवर आपलें वजन पाडावें तरी कसें ? अर्थात् त्यांच्या मनोवृत्तींस उद्देशून बोलल्याखेरीज आपलें तेज पडणार नाहीं हें उघड आहे. त्यांच्या मनोवृत्ती कोणत्या स्वरूपाच्या असतात अशाविषयीं वरील ग्रंथकारानें आपले विचार प्रकट केले आहेत, ते अगदीं लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत, तो ह्मणतो कीं 'समाजाचे विचार व समजुती चुकीच्या असूं शकतील, परंतु त्यांच्या भावना किंवा मनोवृत्ती अगदी बरोबर असतात. कोणतीही गोष्ट करणें ती ते आपल्या मनोभावाप्रमाणें करीत असतात. मग ती रीतीची असो अगर गैररिस्त असो. कांहीं

गोष्टी परिणामीं अपायकारक झाल्यानें त्या दुष्ट बुद्धीनें केल्या आहेत असें सकृद्दर्शनीं वाटतें; परंतु फार बारीक विचार करून पाहतां, त्यांचा हेतु उदारपणाचा असतो असें आढळून येईल.

'पहा कीं ज्या लोकांच्यायोगानें तुरुंग भरले जात आहेत, ज्यांच्याकडून जणूं काय कारागृहाचें पोषण होत आहे, अशी मंडळी एखाद्या क्षुल्लक नाटकांत प्रेक्षक या नात्यानें जाऊन बसली असतां, त्यांस देखील त्या नाटकांतील पात्रांच्या तोंडून एखादा सभ्यतेचा, औदार्याचा आणि सत्याचा प्रकार निघाला असतां, तो ऐकून आनंदाच्या उकळ्या येत असतात, व अशा वेळीं त्या पात्रास शाबासकी दिल्याखेरीज त्यांच्यानें राहवत नसतें. मनुष्य स्वतः दुराचरणी जरी असला, तरी तो दुसऱ्याच्या दुर्गुणाची चहा करील असें कधीं होत नाहीं. त्याच्या हातून जरी सदाचरण होत नसलें, तरी तो सद्गुणाला मान डोलवीलच डोलवील. गुन्हे करणारी मंडळी जरी असली, तरी तिनें आश्रय दिलेल्या एखाद्या खेळाच्या उपसंहारांत सद्गुणाची वाहवा झालेली असून दुर्गुणास योग्य प्रायश्चित्त मिळाल्याचें जर कदाचित् त्या मंडळीच्या अवलोकनांत न आलें, तर ते नाटककाराची हुर्यो करतील.'

'वक्त्याविषयीं श्रोत्यांच्या मनामध्यें प्रतिकूल ग्रह उत्पन्न होऊन त्याचें भाषण ऐकण्यास ते उत्सुक नसतील, तेव्हां वक्त्यानें मुकाट्यानें बसावें हेंच चांगलें. कारण समाज प्रतिकूळ झाल्यावर त्याच्यापुढें याचें एकट्याचें तें काय चालणार? याचें सामर्थ्य तें किती? तत्रापि असें नेहमीं घ-

इतें कीं, असा जो श्रोत्यांचा वक्त्याविषयीं वाईट ग्रह झालेला असतो तो क्षणिक असतो, व वक्त्यानें भाषण चांगलें व्यवस्थेशीर केलें म्हणजे त्यांचा तो ग्रह तत्काळ नाहींसा होतो. तेव्हां श्रोत्यांचा आपल्याविषयीं जरी वाईट कल झाला असला, तरी त्यानें मनांत कांहींएक विषाद न मानितां स्वस्थ बसावें. त्यांनीं टर जरी उडविली तरी ती हंसण्यावारी न्यावी. इतकेंच नाहीं, तर शिवीगाळीचा जरी प्रसंग आला, तरी तो थट्टेतला प्रकार आहे असें समजावें, परंतु मनाची चलबिचल होऊं देऊं नये. तें शांत आणि स्थिर ठेवावें. आपल्याला राग आला आहे, किंवा आपण घाबरलों आहों असें न दाखवितां, निमूटपणें ते "पुढें चालूं द्या" असें म्हणत तोंपर्यंत कांखेंत हात घालून स्तब्ध उभें राहवें. असें कांहीं वेळ केलें म्हणजे श्रोत्यांपैकीं कांहीं मंडळी गलबल करणाऱ्या दहापांच मंडळीस लागलींच गप्प बसायला सांगून जिकडे तिकडे शांतता करतील, आणि "हूं, चालूं द्या" असें त्यास म्हणतील. शांतता मोडणारी मंडळी नच ऐकूं लागली, तर प्रसंगविशेषीं त्यांना ते घालवूनही देतील. पार्लमेंटच्या नवीन निवडणुकीच्या वेळीं निरनिराळ्या ठिकाणीं मुखत्यार पाठविण्याकरितां ज्या सभा भरत असतात, तेथें देखील वरील प्रकारचा दंगा एखादे वेळीं होत असतो, तेव्हां वरील युक्तीनेंच त्या मंडळींत शांतता झाल्याचें पुष्कळ वेळां माझ्या पाहण्यांत आहे.'

'दांडगाई वगैरे होण्याचा प्रसंग जरी दिसला तरी भिऊं नये. दंगेखोर मंडळी जात्या फार भित्री असते. त्यांना

मानसिक बळ व तसेंच शारीर बळ त्या वेळेला कांहीं नसतें. याचें कारण त्यांचे ठिकाणीं परस्परांत ऐक्य आणि विश्वास हीं मुळींच नसतात. ज्या विकारांनीं त्यांच्या मनोवृत्ती उच्छृंखल होतात, ते विकार त्यांच्या हातून तसलीं कृत्यें घडून जाईपर्यंत टिकत नसतात. रागाचा परिणाम घडवून आणण्याकरितां त्यांच्या अंगीं पुरेसा जोर नसतो. त्यांच्यांत ऐक्य, व्यवस्था व विश्वास या तिहींपैकीं एकही नसतें. त्यांच्यांत तट पडून जो तो आपल्यापुरता विचार करूं लागतो. कारण अडचणीच्या प्रसंगीं आपला शेजारी आपल्याला मदत करील कीं नाहीं, याची त्यांस शंका असते. मोठ्या छातीनें समाजापुढें उभें राहून गंभीर मुद्रेनें व शांत दृष्टीनें त्यांच्याकडे अवलोकन केलें असतां, त्रास देणाऱ्या मंडळींत तुमच्याविषयीं एक प्रकारचा पूज्यभाव उत्पन्न होऊन त्यांस जरब बसेल, इतकेंच नाहीं, तर पुष्कळ मंडळी तुमच्या त्या गुणाचें अभिनंदन करतील, व त्रासदायक लोकांकडून दंगाधोपा न होईल अशा रीतीची व्यवस्था करतील. तुमचे हे वरील गुण त्रासदायक मंडळीला लाजवून सोडतील. मीं असें पाहिलें आहे कीं, जी मंडळी वक्त्यास खडे मारण्यास उद्युक्त झाली होती, तीच मंडळी, त्याची ती शांत वृत्ती पाहून व त्याचें तें रसाळ व्याख्यान ऐकून शेवटीं मनांत अगदीं खजील होऊन गेली, व हातांतील खडे फेंकून देऊन आनंदानें टाळ्या पिटूं लागली.

श्रोत्यांचा वक्त्यावर परिणाम.—समाज अवलोकन करून जी मनांत धडकी भरते किंवा भीति उत्पन्न होते,

ती नाहींशी होण्यास वक्त्यानें प्रथम असें मनांत आणिलें पाहिजे कीं, आपण जी ही मंडळी समोर पाहत आहों तीं मनुष्यें नव्हत, तर निव्वळ पाषाणाच्या मूर्तीच आहेत. लूथरची प्रथम अशीच अवस्था झाली असेल, ह्मणून त्यानें असें लिहून ठेविलें आहे कीं, "मनुष्य पहिल्यानें उपदेशपीठावर चढला ह्मणजे समोर बसलेल्या मंडळीचा थवा पाहून तो अगदीं गांगरून जात असतो. मी स्वतः त्या पीठावर उभा राहत असें, तेव्हां कोणाकडेही पाहत नसें; व माझ्या डोळ्यासमोर असलेले लोक केवळ लांकडाचे ठोकळे आहेत असें मी समजें."

"तथापि श्रोतेमंडळी ह्मणजे कांहीं तरी माणसांचा एक जमाव आहे असें मानणें फार चुकीचें होईल. कारण वक्त्याच्या भाषणाचा थोडकासा जरी मासला त्यांना पहिल्यानें कळला, तरी ते लागलींच एकमेकांत कुजबुजूं लागून एकदम त्यांच्यांत एकमत उत्पन्न होतें. तें एकदां उत्पन्न झालें, ह्मणजे मग श्रोते आपल्या मानसिक व शारीर ...वृत्ती कशा अद्भुत रीतीनें व्यक्त करतील याचा नियमच नाहीं. याचें मुख्य कारण ह्मटलें ह्मणजे हेंच आहे, कीं मनुष्यामनुष्यांत लोहचुंबकांतल्यासारखी स्वभावसाम्यजनित एक प्रकारची आकर्षणशक्ति असते, यामुळें क्षणभर त्यांच्या मनोवृत्ती सारख्या होऊन, सर्वांचा कलही एकाच बाजूचा होतो. ह्मणून श्रोत्यांपेक्षां वक्ता योग्यतेनें शतपट जरी मोठा असला, तरी वर सांगितल्याप्रमाणें श्रोत्या-श्रोत्यांत एकचित्त झाल्यावर, ती श्रोतेमंडळी ह्मणजे एक प्रचंड राक्षस आपल्यापुढें बसला आहे, व त्या मानानें

आपण केवळ वामनमूर्ति किंवा कःपदार्थ आहों, असें वक्त्यास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. याचप्रमाणें व्यक्तिपरत्वें पाहूं गेलें असतां राजा जरी प्रजेपेक्षां अधिकारबलानें श्रेष्ठ आहे, तत्रापि समाजपरत्वें ती सर्व प्रजा मिळून राजाला भारीच आहे, व तिचा तो आज्ञांकित झालाच पाहिजे.

मंडळीचा मोठा जमाव पाहून वक्त्याला एक प्रकारची भीति जरी उत्पन्न होत असली, तरी हें खचित आहे कीं, वक्तृत्वापासून जो कांहीं मोठा लाभ व्हावयाचा, तो श्रोतृसमाज मोठा असल्याशिवाय होणार नाहीं. लहान समाजामध्यें जें भाषण किरकोळ असें गणलें जातें, तेंच त्याच वक्त्याकडून बहुसमाजापुढें झालें असतां टाळ्यांचा अगदीं गजर होऊन जाईल. याचें कारण असें आहे कीं, पुष्कळ मंडळीमध्यें एकाच्या मनावर ठसा उमटला ह्मणजे त्याचें पाहून दुसरा, दुसऱ्याचें पाहून तिसरा, असा सर्वांचे ठिकाणीं एकदम सारखाच ठसा वठतो. एखादें गाणें किंवा व्याख्यान चाललें असतां, ऐकायला एकच ~~एक~~ मनुष्य असला, ह्मणजे त्यास तें ऐकून जें काहीं चांगलेंवाईट वाटलें असेल, तें सांगण्यास दुसरा कोणी जवळ नसल्यानें, त्याच्या मनांतल्या मनांतच तें राहतें. परंतु तोच श्रोता बहुजनसमाजांत बसला असतां त्याची ती चर्या पाहून इतर मंडळी चटकन् त्याचें अनुकरण करतात, व त्यायोगानें त्याच्याचसारखा चांगलावाईट परिणाम त्या लोकांच्या मनावर लागलीच दिसून येतो. अशा रीतीनें सर्व समाजाचे मनोधर्म एकदम प्रकट झाले असतां, त्यांचें प्रतिबिंब

वक्त्यावर पडून त्यास संभाषण करण्यास जास्त स्फुरण येतें. अशा प्रकारें उभयतां श्रोत्यावक्त्यांमध्यें प्रेमभाव उत्पन्न होतो. त्यांच्या चर्येवरून त्यांचें हृद्गत वक्ता तेव्हांच ओळखून काढून तो त्यांना रुचेल असेंच बोलूं लागतो. आपल्या भाषणाचा श्रोत्यांच्या मनावर आतां चांगला परिणाम होईल अशी त्याची खात्री होऊन तो निर्धास्तपणें बोलूं लागतो व नवीन नवीन उपयुक्त विचारही त्यास सुचूं लागतात.

जेथें जागा मोठी प्रशस्त असून, श्रोते अगदीं थोडे असतात त्या ठिकाणीं समयस्फूर्तीनें बोलणाराचें खरें वाक्चातुर्य दिसून येण्यास मार्ग नसतो; कारण ऐकणारी मंडळी थोडी असल्यामुळें आपल्या भाषणाला जोर येणार नाहीं, आणि आपलें सामर्थ्य येथें दाखविण्यांतही कांहीं अर्थ नाहीं असें त्यास वाटत असतें.